

SLIJEDOM POJAVA POVEZANIH S OBIČAJEM POGREBA U LIJESU OD IZDUBENA STABLA

JASNA ANDRIĆ
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za etnologiju
Đure Salaja 3, 41000 Zagreb

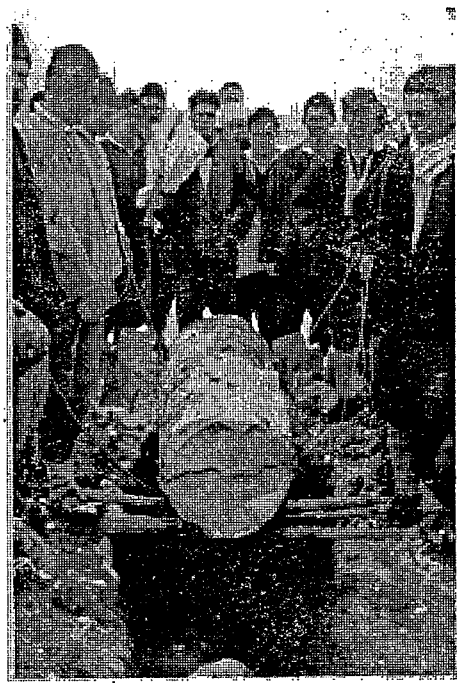
UDK 393.1
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljeno: 20.06.1990.

Razmatranje polazi od običaja u selu Korićanima na planini Vlašiću iznad Travnika. Etnolozima dobro poznat običaj da se pokojnika donedavno tu pokapalo položena između dvije izdubene polovice debla pokušat će se dovesti u svezu s arheološkim podacima o isto takvim i tome možda odgovarajućim sredovječnim pokopima na prostoru Bosne. Kao građa služe i usmene predaje i neki od povijesnih podataka. Razmatranje je zasad ograničeno na južnoslavenska područja na kojima pokušava otvoriti vremenski i prostorno šire postavljena pitanja za koja poticaj daje osamljena pojava iz narodne kulture.

Polazište razmatranja podaci su o običaju za nedavno doba potvrđenom samo u selu Korićanima na planini Vlašiću, iznad Travnika, u Bosni. Stanovnici toga sela svoje su pokojnike sahranjivali položene u izdubljenu polovicu prepolovljena stabla i pokrivene drugom njegovom donekle duhenom polovicom. Običaj su, premda nerado, napuštali u šestom desetljeću ovoga stoljeća, kada im je bila znatno ograničena mogućnost sječe stabala u nekad vlastitim šumama. Na toj visini dobrim su to dijelom crnogorična stabla, omorike.

Običaju pokopa u "koritu", kako zovu takav lijes, mogu se naći odgovarajuće pojave u takvom opremanju pokojnika na nekim prostorima Europe u ranom srednjem vijeku (pa i u mnogo ranijim razdobljima), te među podacima iz novijega doba, ali iz krajeva znatno udaljenim od Bosne.¹ Stoga će najprije biti potrebno razmotriti činjenice koje bi se s nekom vjerojatnošću prostorno i vremenski dale povezati s načinom pogreba u Korićanima.

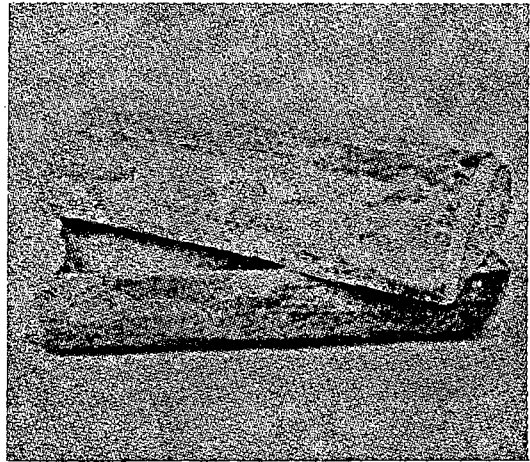
1. Prema: M. Gavazzi, 1978 (usp. i podatke prema napomenama 96 - 99, 150). Prilog je bio namijenjen profesoru Gavazziju u čast, za njegova života. Uza žalost zbog njegove smrti, autorici ostaje i sebično žaljenje nad činjenicom da je zauvijek izostala mogućnost neusporedivoga raspravljanja s njime o sadržaju pitanja o "koritu"

Slika 1a. Pokojnik, umotan u platno, položen u polovici izdubenog komada debla.

Slika 1b. Poklopljeni lijes nad grobom.

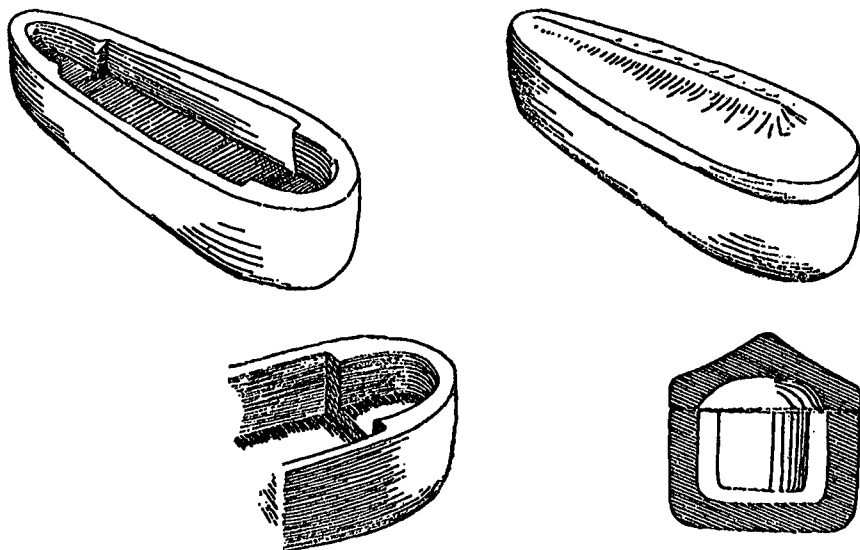
Slika 2. Lijes od izdubenog komada debla, priređen za dijete.

Već su dosta davno arheolozi usputno spominjali da bi se sadašnji pokop u izdubenom stablu mogao povezati sa starijim sahranama u oblim sarkofazima od mekoga kamena, koji su na nekim grobljima upravo ispod planine Vlašića (na kojoj leži selo Korićani) primijećeni još od 19. stoljeća.² Prvi opis potječe od povjesničara Ivana Kukuljevića

2. J. Petrović, 1931, 19 (Iza kratka opisa lijesa iz Korićana dodaje: "Drveni sarkofazi slični onima kamenitim iz sela Čukle) P. Korošec, 406 (Navodi da se kameni lijesovi "više ne upotrebljavaju, ako izuzmemo selo Korićane iza Gostilja, gdje sahranjivaju svoje mrtve u lijesu napravljenom iz jednog komada drveta".)

Sakcinskog koji je putujući po Bosni sredinom 19. stoljeća razgledao u Gučoj Gori kod Travnika "starinsko", ali i suvremeno groblje, na kome su grobovi pokriveni kamenim pločama od kojih su mnoge već bile ugrađene u zidove crkve. U odronima zemlje vidjeli su se kameni lijesovi. "Zaklopac je na vèrhu oblo uzvišen, a sav sanduk iz vana oklesan, da mu nemože toliko kiša ni vlažina nahuditi. Kad se zaklopac digne, vidi se sanduk iz nutra sav izklesan i izglađen. Od zgora na širjoj strani ima na vèrhu malu oblu uložinu, gdje glava mèrtvacu leži, u sriedini načinjena je na dnu sanduka okrugla rupica, kroz koju može odcicati kiša i vlažina."³ U istom mjestu, na groblju zvanom Gorica, takve je lijesove vidio i Antun Knežević, 1870. godine. Na groblju su bili "stećci, mašeti i ogromni križevi", dijelom već uklonjeni (uzidani u crkvu i samostan). "Pod tim teškim mašetima grobnice su kamenite, plemenito izrađene u mehkom ili žestacu kamenu; načinjeno i izkopano za glave, ruke itd., a pod koljenih pokojnika šupljina je otvorena, da sok oteč može i da se dulje celo tielo sačuva. Poklopac je običajno na trokut sveden

Slika 3. Kameni lijes iz Bile kod Travnika.

od velikih ploča, ter je grobnica tako izgledala kao kolibica pastirska."⁴ Tražeći rimske spomenike u okolici Travnika, krajem 19. stoljeća, našao je i A. Hoffer jedan kameni lijes u Donjem Turbetu na mjestu na kojem je bilo i stećaka. Pri slučajnom otkriću sarkofaga u Vitezu kod Travnika nije mogao prosuditi je li je "sanduk rimski ili starobosanski", iako je znao da "u ovom kraju ima dosta ovakvih sanduka, u koje su u

3. I. Kukuljević Sakcinski, 90 - 91. Kukuljević ne spominje nađene predmete i ne određuje poblize vrijeme iz kojega su grobovi, pa nije točan navod da bi oni po njemu bili iz 16. i 17. stoljeća (M. Mandić, 56 i P. Korošec, 406). Kaže samo slijedeće (str. 91): "Ovi dakle naši staroslavenski kameniti grobni sanduci razlikuju se sasvim od grobnih sanduka rimskih i drugih narodah."

4. A. Knežević, 108 - 109. Spominje (109) da se "nađu štokakve starine, kao novci, narukvice, mač; itd", a nađen je i "jedan starinski novac rimski." I na groblju u Malinama bilo je "stećaka i kamenitih grobnica, no su stećci porušeni osim jednog koji je brez ikakva znaka". L. Žeravica, 190 (nap. 13), navodi djelo Kneževića pod Kukuljevićevim imenom (Kukuljevića ne navodi posebno).

starobosansko doba sahranjivali mrtvace.⁵ S prostora izvan travničkoga okružja, iz 19. stoljeća (iz 1859. godine), potječe otkriće u (Kraljevoj) Sutjesci, gdje je nađeno "jedno korito, aliti pokrov grobni privelik". Fra Martin Nedić je, "naslanjajući se na pisaoce stare pa ustmeno poviedanje", držao da se radi o grobu kralja Stjepana Tomasa što se u novije doba istraživanjem nije moglo potvrditi.⁶ Godine 1915. opisao je Ćiro Truhelka grobnicu bosanskog "tepčije" Batala otkrivenu kod Gornjeg Turbeta, blizu Travnika. U grobnici pokrivenoj stečkom nalazio se kameni lijes, ali bez poklopca.⁷ Povijesna osoba, velikaš Batalo, umro je početkom 15. stoljeća. Time bi bila utvrđena jedna točka iz razdoblja primjene kamenih lijesova pri sahranama, a za dobni raspon trajanja te pojave od važnosti je mogla biti mogućnost njena povezivanja s običajem postavljanja stećaka nad grobove. Arheolozi su razmišljali o toj mogućnosti, no dokaza jedva da je bilo. Izostavljali su ili zaobilazili primjer Batalova groba, možda i zbog nedostatka poklopca.⁸ Kroz pedesetak godina, pri otkrićima kamenih lijesova, ili doista nije bilo stećaka nad grobom ili su okolnosti nalaženja bile takve da se to nije moglo utvrditi. Katkada su ipak lijesovi nađeni na groblju (ili uz groblje) na kojem ima stećaka ili ih je bilo, a rjeđe su pokušaj datiranja omogućili grobni prilozii (novac, dijelovi odjeće).⁹ Sličnih primjera ima i pri arheološkim iskopavanjima (ili pri slučajnom nalaženju) iz novijeg doba.¹⁰ Pažnju zaslužuje našašće kamena lijesa u grobu koji je bio obilježen križem od kamena (Guča Gora). Križ ima jedan od posebnih, neobičnih oblika, kakvi se mogu naći kod nadgrobnih spomenika na starijim grobljima u okolici Travnika (pa i na širem prostoru).¹¹ Ima indicija da je kamenih lijesova u grobovima koji su obilježeni takvim spomenicima bilo i više.¹²

5. A. Hoffer, 1895, 53 (Donje Turbe), 58 (Vitez), 60 ("U Čukljama ima također mramorova i sanduka u zemlji.")

6. M. Nedić, 322 - 324; P. Anđelić, 1973, 206 - 207. Nalasci u lijesu koji je P. Anđelić otvorio ne odgovaraju opisu M. Nedića, čijim se djelom Anđelić samo neizravno služi. Anđelić donosi dijelove teksta iz rukopisne kronike fra Mate Mikića, odakle je navod o nalaženju "korita" (str. 207).

7. Ć. Truhelka, 1915, 368 (i slike 1 - 6, str. 366, 367, 368).

8. P. Korošec, 406. "S druge strane opet nemamo nikakvih podataka, da su se takvi lijesovi upotrebljavali kod spomenika u obliku sarkofaga, sanduka ili ploča. Do sada bar nije poznat nijedan takav slučaj. Po dosta nesigurnom tvrđenju, da se prilikom nalaza takvog lijesa na grobu nalazila mašeta tj. križ našeg tipa, mogli bismo suditi da su se oni stvarno upotrebljavali u ono doba. I Knežević govori da su bili pod mašetima, vjerojatno misli na spomenike u obliku sarkofaga, sanduka i ploča što je sve vrlo nesigurno." M. Vego, 1957, 129 (grob br. 6). "Ovo je prvi slučaj nalaza pravog sarkofaga ispod stećka. Batalov kostur nije nađen u sarkofagu nego je to bila raka od kamena". Š. Bešlagić, 1982, 47. "Pretpostavlja se da je iznad nekih od tih sarkofaga bio stećak, ali o tome nemamo sasvim sigurnih podataka."

9. Za najveći dio izvora moguće je uputiti se kod: L. Žeravica, 189 - 191.

10. Može se dodati, npr.: Š. Bešlagić, 1976, 227 - 228. "Na glavici u Jelešu postoji i jedan stećak, ali ispod njega nije vršeno istraživanje. Vjerojatno je tu prvobitno bilo još stećaka, a možda u zemlji i danas postoji koji kameni sarkofag. Okolnost da se ti kameni sarkofazi nalaze na istoj nekropoli sa stećcima, upućuje na isto ili približno vrijeme sahranjivanja. Kako stečke najčešće datiramo u XIV i XV v., to i za ove kamene sarkofage u Jelešu možemo reći da potječu iz toga doba." Prilikom odronjavanja zemlje nađena su dva kamena lijesa (okolica Foče). - Iz 1984. godine potječe otkriće u Bistrici kod Jajca, prema: Arheološki leksikon, 2, 180, br. 12. 120 (S. Pudarić). Na groblju su zatečena 34 stećka, a istraženo je 9 grobova, od toga 7 pod stećcima. "Pokojnici su položeni u prostu zemlju, osim dvojnog groba u kamenom sarkofagu. Dvojni grob otkriven je i pod jednim stećkom." - Novija otkrića kamenih lijesova uz koja se nisu mogli potvrditi stećci potječu iz Brode kod Zenice i iz Nove Bile kod Travnika. (Arheološki leksikon, 2, 196, br. 13. 22 i 203, br. 13. 153). Neka bude samo spomenuto, kao jedan od nedostataka toga djela (o kojima ovdje ne može biti riječi), da se u selu Čukle, Travnik, spominju samo rimski sarkofazi (Arheološki leksikon, 197, br. 13. 35). Nedostaje nešto od osnovnih izvora, npr.: M. Mandić, 55, 56.

11. Đ. Mazalić, 1957, 105.108 (sl. 17, 106). "Iz Klise je vađen kamen i pijesak za dom, te su pod spomenikom i neposredno uz njega otkrivena tri kamenita sarkofaga, običajna u ovim krajevima u Srednjem vijeku. Nad jednim je bio spomenik Kušetića, iz čega se da zaključiti da je u ovom kraju srednjovjekovni običaj pokapanja mrtvaca u kamenim sarkofazima nastavljen i dalje." (105)

12. Usp. A. Knežević, 108 i po njemu P. Korošec, nap. 9.

Nakon grobnice tepčije Batala, tek je arheološko iskopavanje 1955. godine u Biskupu kod Konjica donijelo novu potvrdu za pojavu lijesa od izdubena kamena u grobu ispod stečka.¹³ Zatim, 1980. godine, na mjestu zvanom Pavlovac, kod Sarajeva, utvrđeno je

Slika 4. Primjeri kamenih lijesova s Pavlovca kod Sarajeva.

13. *M. Vego*, 1957, 128 - 129 (slika, tabla IV); usp. *M. Vego*, 1958, 336 - 337.

četrdeset stećaka (uključujući od nekih i ostatke), a istraženo je dvadeset i pet grobova. U deset od njih nađeni su kameni lijesovi. Pri opisu nije uvijek naznačeno kakav je bio odnos groba prema nadgrobnom spomeniku. Stećci su bili, navedeno je, i prije donekle pomicanj, a neki možda i nedostaju.¹⁴ Postoji i jedanaesti primjer. Ispod jednoga od stećaka nađeni su ostaci "kamene ploče", a ona: "Po obliku i dimenzijama odgovara pločama poklopcima sarkofaga."¹⁵ Voditeljica arheološkog iskopavanja prikazala je uz nalaske na Pavlovcu i većinu podataka o dotada nađenim kamenim lijesovima i na orijentacionoj karti predstavila područje na kojem se pojavljuju: od okolice Jajca na sjeverozapadu do Foče na jugoistoku, te od kraja oko Zenice na sjeveru do okolice Konjica na jugu. Najveći broj podataka potječe s područja oko Travnika i Sarajeva.¹⁶

Na istom groblju, na Pavlovcu, nađeni su i lijesovi od izdubelih polovica stabala, i to dva potpuna, ili bar dobro prepoznatljiva (grobovi broj 16 i 17) i tri djelomično sačuvana (grob broj 9, grob broj 22 - ispod stećka broj 18 i grob broj 23 - ispod stećka broj 32)¹⁷ Drveni lijesovi nađeni su u još osam grobova (izostavljajući ovdje jedan sasvim posebnoga oblika), no vrstu im nije bilo moguće odrediti. Od njih bi, sudeći prema opisu, lijesovima od dubena stabla trebalo dodati nalazak u grobu broj 12 (pod stećkom broj 35). Radi se o ostacima donjega dijela lijesa: "Sa donje strane ostavljena je prirodna zaobljenost debla, a unutrašnja površina je otesana i izravnana. Na dnu je vjerovatno otvor za oticanje tekućine." Pozornost zaslužuje i opis groba broj 20 u kojem je uz jednu dasku nađen "komad debla, čija je jedna strana ravno istesana, a druga ostavljena u prirodnom polukružnom obliku". Nešto govori i opis nalaska iz groba broj 25: "Na dubini od 2.00 m konstatovani su ostaci drvenog kovčega u vidu amorfne debla, crnog i trulog ...".¹⁸

Groblje na Pavlovcu važno je nalazište drvenih i kamenih dubenih lijesova zajedno na istom pokopalištu i položenih tu u približno isto doba. Sa znatno manjim brojem primjera postoji, međutim, i jedno ranije takvo otkriće. U Biskupu kod Konjica, uz jedan pokop u kamenu lijesu, nađen je u drugom grobu, obzidanom kamenjem i pod stećkom, "kovčeg od oblog drveta" koji se raspao "osim onog dijela pored glave". Lijes je bio "od debele hrastovine", dug 2 metra. "Majstor ga je klesao sjekirom iz čitave obline stabla."¹⁹

Ostala dosadašnja otkrića drvenih dubenih lijesova iz ranijih vremena potječu iz nalazišta koja se dijelom nalaze na rubovima prostora središnje Bosne. Takva oprema pokojnika često je zatečena u manjem broju ili osamljena među drugim načinima

14. *L. Žeravica*, napose 179, 180 - 182, 183, 188; usp. i: *S. Mutapčić*, 168 - 170.

15. *L. Žeravica*, 185, grob br. 24, pod stećkom br. 29.

16. *Isto djelo*, 189 - 192. U pregled podataka autorica je uključila i lijes tepčije Batala te rake izdubene u živcu kamenu, nađene na nekoliko mjesta u Bosni.

17. *Isto djelo*, 192; zasebni opisi: 182, 183, 184, 185.

18. *Isto djelo*, 183, 184, 185. Autorica ove primjere u svojoj klasifikaciji (str. 192) nije odredila.

19. *M. Vego*, 1957, 128 (grob br. 2). Ostataka drvenih lijesova ima i u nekim drugim grobovima na istom groblju (str., 129, 130 i *M. Vego*, 1955, 157, 159). U posebnom izvještaju o tom iskopavanju spominje se "drveni sarkofag" i "kamenu sarkofag" (*M. Vego*, 1958, 336) Opisi koje donosi *M. Vego* nisu uvijek sasvim potanki, pa *L. Žeravica*, 192, navodi (u usporedbi s lijesovima s Pavlovca): "Prema datom opisu čini se da je u istom tipu kovčega izvršena sahrana u grobu broj 2 na nekropoli u Biskupu." Na Pavlovcu je nađeno više primjera lijesova, pa vjerovatno stoga *L. Žeravica* navodi da je tu "prvi put sistematski iskopano nekoliko grobova nekropole stećaka u kojima su pokojnici bili položeni u kamene ili drvene sarkofage i kovčege, što je za sada jedinstvena pojava u Bosni i Hercegovini" (*Isto djelo*, 186).

Slika 5. Ostatak drvenoga dubenog lijesa nađenog u okolici Kalinovika.

opremanja pokojnika i grobova. U blizini Kalinovika, na mjestu zvanom Ponori, gdje ima stećaka, nađeni su 1952. godine, slučajno, prilikom iskopavanja zemlje za gradnje, ostaci dvaju dubenih drvenih lijesova. Izrađeni su od hrastovine i oblikovani poput lijesova dubenih u kamenu. "Izgleda da su se takvi kovčezci pravili i upotrebljavali i u nekim drugim krajevima Bosne. Zvali su ih korita."²⁰ Istraživač stećaka, pa i onih u okolici Kalinovika, Šefik Bešlagić, kaže još za te lijesove: "Pripadali su periodu stećaka. Mislim da su iznad njih nekada bili stećci."²¹ Na sredovječnom groblju u Grborezima kod Livna istraženo je 226 grobova. U 26 od njih nađeni su ostaci drveta, u 138 bilo je različnoga oblaganja kamenjem, a 102 groba bila su bez posebne opreme za pokojnika. "U jednome slučaju ustanovili smo da je kao sanduk korišten izdubljeni trupac a kao pokrov upotrijebljen dio trupca koji je odsječen vodoravno po dužini." Samo je nad dijelom grobova bilo stećaka, pa i nad ovim se ne spominje.²² Iz okolice Livna, s mjesta

20. Š. Bešlagić, 1962, 100, 104 (102, slike 139, 140). Usp. L. Žeravica, 192.

21. Š. Bešlagić, 1982, 48.

22. Š. Bešlagić, 1964, 26 (grob broj 85), 58 (59, 93), 95 (pokopi su tu trajali od 10. do 15. stoljeća). Usp. L. Žeravica, 192.

Glavice u selu Podgradini, potječu dva nalaza lijesova od stabala. Ostali grobovi s toga mjesta većinom su imali različitu opremu od kamena i drveta. Pokojnici su bili pokopani u grobni humak (tumulus).²³

Područje nalazaka dubenih lijesova donekle proširuje i otkriće iz Sultanovića kod Bugojna, na groblju čiji osnovni dio potječe iz kraja 9. i iz 10. stoljeća. "Mnogo ostataka drveta nađeno je u jednom grobu na kraju Glavice u Sultanovićima. Grob je bio dosta plitko ukopan i izgleda recentniji. Interesantan je usljed toga što njegov oblik liči na izdubljeno deblo."²⁴

Uz apsidu koja pripada ostacima crkve u selu Arnautovićima kod Visokog istraživani su grobovi od kojih je dio bio pod još sačuvanim stećcima. "Ispod njih, u kulturni sloj neolita, ukopane su grobne rake u koje su polagani mrtvaci. Zanimljivo je da su žene pokopane u drvenim koritima izdubljenim u jednom komadu topole, bez obzira da li je odrasla žena ili djevojka. Tako su pokopana tri ženska mrtvaca među kojima je jedna djevojčica. Muškarci su polagani direktno na zemlju, kako odrasli muškarci tako i dječaci." Nađena su četiri takva groba.²⁵

Među grobovima na mjestu zvanom Branič, pokraj kraljevskog grada Bobovca, dva su od njih istražena. "Prvi je grob bio na samom hrptu brežuljka, na južnom kraju nekropole. Na površini se zapažao red kamenja raspoređenog po elipsi. Na dubini od 130 cm došlo se do skeleta koji je, ruku opruženih uz tijelo, bio položen u drveno korito, prekriveno kamenom pločom." Radilo se o mlađoj muškoj osobi. Drugi grob, na sjevernom dijelu groblja, bio je pokriven stećkom. Kostur je nađeno na dubini 60 cm (lijes se ne spominje). Na grobljima oko Bobovca, u grobnoj kapelici i oko nje, potvrđena su pokapanja i bez lijesa i u grobnicama, a dosta su česti i tragovi drvenih lijesova.²⁶

Točno će po svojoj prilici biti mišljenje arheologa da je polaganja pokojnika u lijesove od dubena drveta moralo biti više u kasnom srednjem vijeku, ali vrstu i oblik lijesa često više nije moguće utvrditi.²⁷ Postoje i različitosti na koje može uputiti i lijes sa Bobovca pokriven kamenom pločom, pa zatim i nalaz iz Ljubomišlja u okolici Rogatice. Ispod stećka, na dubini 132 cm, "ukazala se vodoravno postavljena široka daska, debljine oko 2 cm, koja je pokrivala čitavu širinu grobne rake (oko 45 cm), a po dužini - čitav kostur osim lubanje. Koliko se moglo ustanoviti, daska je bila iz jednog komada, a veoma je dobro očuvana; uz rub grobne rake bila je blago uvijena prema dolje." Riječ je o crnogoričnom drvetu. "Iako su rubni dijelovi daske bili prilično oštećeni, može se pretpostaviti da se, zapravo, radi o deblu koje je bilo izdubljeno u vidu oluka i da je, poput svoda, pokrivalo mrtvaca." Pokojnik je bio položen na zemlju, bez podloge.²⁸ U istom kraju, u selu Žepi, prilikom kopanja pijeska pokraj muslimanskoga

23. N. Miletić, 1982, 128 - 138, napose 130 - 131 (grob 15 u kojem se kostur odrasle osobe nalazio u "drvenom okviru, verovatno u vidu korita, čiji su tragovi sačuvani sa strana i ispod skeleta..."), 135 (grob broj 58 s dječjim kosturom "u koritastom drvenom kovčegu").

24. I. Čremašnik, 1951₁, 264; I. Čremašnik, 1951₂, 313 (grob broj 5 s dobro sačuvanim lijesom od izdubljenog drveta).

25. Izvještaj Ljiljane Tomičić, prema: P. Andelić, 1980, 211 - 212, napomena 28.

26. P. Andelić, 1973, 108 (usp. 81 - 86, 106 - 110).

27. L. Žeravica, 192.

28. V. Palavestra, M. Petrić, 174 - 175.

groblja, "radnici su naišli na grobove sa drvenim sanducima i skeletima".²⁹

Za vremenski i prostorni opseg običaja primjene dubenih lijesova od značenja bi mogao biti podatak koji donosi arheolog Dimitrije Sergejevskij. Na više mjesta u istočnoj Hercegovini naišao je on na stečke u obliku polovice valjka i predložio je svoje razmišljanje o toj pojavi. "Možda ovaj spomenik oponaša onaj trupac drveta koji je raspolovljen po dužini i izdubljen, služio u srednjem vijeku (a možda i doskora) kao mrtvački sanduk. Na moje pitanje o upotrebi izdubljenih trupaca kao mrtvačkih sanduka odličan poznavalac bosanskih starina i običaja V. Čurčić odgovorio mi je da su mrtvački sanduci u srednjevjekovnim grobovima u Lađevini kod Rogatice bili od debelih lučevih dasaka, a ne izdubljeno truplo, dok su kod muslimana u okolici Kalinovika takvi sanduci od trupaca bili još doskora uobičajeni."³⁰

S pitanjem uz nalaženje kamenog sarkofaga na muslimanskom groblju u selu Alihodžama, u okolici Travnika, susrela se Paola Korošec. Rješava ga drukčije. "Na muslimanskom groblju u Alihodžama nema ni križa, a ni ostalih spomenika. Pored svega nam ipak Alihodže pružaju jedan dragocjen podatak. Kako se takvi lijesovi nalaze i na muslimanskom groblju to oni nisu mogli biti stavljeni tamo kada se počelo to groblje kao muslimansko upotrebljavati, jer su oni u svakom slučaju stariji od muslimanskih grobova."³¹

Moguće je možda tome pitanju dodati i osnovne podatke koji potječu iz istraživanja starog muslimanskoga groblja na mjestu Presjeci kod Ustikoline. Groblje je vrlo veliko, a obilježeno je "nišanima" na kojima su motivi sa stećaka i spomenicima oblika škrinje, sastavljene od ploča. Ispod spomenika nalažene su zidane grobnice. Jedna je, njima slična, nađena još krajem 19. stoljeća i tada je zabilježeno "da su mještani bili zbunjeni jer su i oni bili uvjereni da se muslimani ne sahranjuju u ovakve grobnice". Autorica rasprave drži da se radi o staroj tradiciji pa donosi podatke o nalaženju zidanih grobnica ispod stećaka i grobnica usječenih u živu stijenu, a napose toga ima u Podrinju. "Čak i kameni kovčezi, česti u ovim krajevima, ustvari su nastajali na istoj tradiciji kao i zidane grobnice."³²

Istražujući pojave na sredovječnim grobovima u okolici Travnika Paola Korošec je pokušala saznati nešto i o mogućoj novijoj primjeni kamenih sarkofaga pri pogrebima, jer neki su od njih nađeni na sadašnjim grobljima. "Podatke, da bi ko pamtio ili čak čuo od starijih ljudi za zakopavanje mrtvaca u takvim sarkofazima, nismo mogli dobiti."³³ Takve podatke ne donose ni putnici ili istraživači (napose I. Kukuljević Sakcinski i A. Knežević) iz druge polovice 19. stoljeća. Ni pobjližim ispitivanjima u Gučkoj Gori kod Travnika nije dobiven određeniji odgovor, premda tu kažu da su "korita" "naši stari izmislili", a "koritima" zovu i kamene i drvene dubene lijesove. Nekad je, po kazivanju, u Gučkoj Gori bilo i pogreba u drvenim takvim lijesovima, premda "ovdje nije bilo

29. *Isto djelo*, 161

30. *D. Sergejevskij*, 1948₂, 244.

31. *P. Korošec*, 406.

32. *A. Redžić*, 195 - 196 (opisi groblja i grobova 187 - 192).

33. *P. Korošec*, n. mjesto.

šume". Bilo je kamena, a primjena je kamenih "korita" prestala, jer "nema više ni onih starih majstora".³⁴ Krajem prošloga stoljeća bila je još vrlo razvijena obrada mekoga kamena koji se lomio u nalazištima uz rijeku Bilu. Rabio se napose za izradu nadgrobnih spomenika, a ponajviše su se time bavili majstori iz Guče Gore.³⁵

Donekle važnijima no što je to pitanje o dobi prestanka pokopavanja u kamenim "koritima" ostaju pitanja povezana s počecima toga običaja. Kameni sarkofazi, koji napose po unutrašnjem izgledu odgovaraju bosanskima, potvrđeni su u zapadnoj Europi od 9. do 12. stoljeća. Arheolozi su pomišljali na utjecaje odande i na duže trajanje te pojave u Bosni.³⁶ U novije se doba, zbog razmaka od dva stoljeća, takva povezanost nastoji osporiti.³⁷

Pokopi u izdubljenom stablu (ili u jednoj njegovoj polovici) pojedinačno su u Bosni zabilježeni i prije kasnoga srednjeg vijeka, no od njega u prošlost vrlo udaljeni. Potječu iz doba seobe naroda, iz 5. i 6. stoljeća, iz doba iz kojega je takvih pojava potvrđeno dosta po zapadnoj i po srednjoj Europi.³⁸ Praznina od nekoliko stoljeća upućuje na to da neprekinutog trajanja običaja u Bosni, koliko je do sada poznato, nije bilo.

Nakon novijih nalazaka neće ostati mnogo sumnje u to da pojave kamenih i drvenih dubenih lijesova pripadaju zajedno, prostorno i u nekoj osnovi i dobnog. Po tome mogu pripadati zajedno i po svom značenju u pogrebnim običajima. Obje vrste lijesa povezane su, ali samo u stanovitoj mjeri, i s pojavom stećaka. Uredaj grobova ispod stećka može biti vrlo raznolik, a s druge strane nad grobovima s dubenim lijesovima često stećci nisu potvrđeni i možda ih nije ni bilo. Na Bobovcu je drveni dubeni lijes (s kamenim poklopcem) nađen u grobu koji je na površini bio oivičen kamenjem. Takvi se grobovi mogu naći na grobljima na kojima ima stećaka, a njihova je pojava i izvan Bosne (od bližih zemalja osobito po Bugarskoj) vrlo dobro potvrđena. Pripadaju megalitskim tradicijama. U unutrašnjosti groba koji je na površini obilježen vijencem kamena ne mora biti dubeni lijes.³⁹ Jedan je kameni lijes nađen u Gučoj Gori kod Travnika u grobu

34. Vlastita ispitivanja iz 1973. godine. Glavni je kazivač donekle zaobilazio točnije odgovore i rado prelazio u pripovijedanja na razini predaje. Primjer može biti i nastavak navedene izreke "ovdje nije bilo šume", s iznenadnom upotrebom aorista i zaokretom u sadržaju: "Nasici otac bukvića pa dovuci na ručnim kolicima".

35. A. Hoffer, 1897, 418.

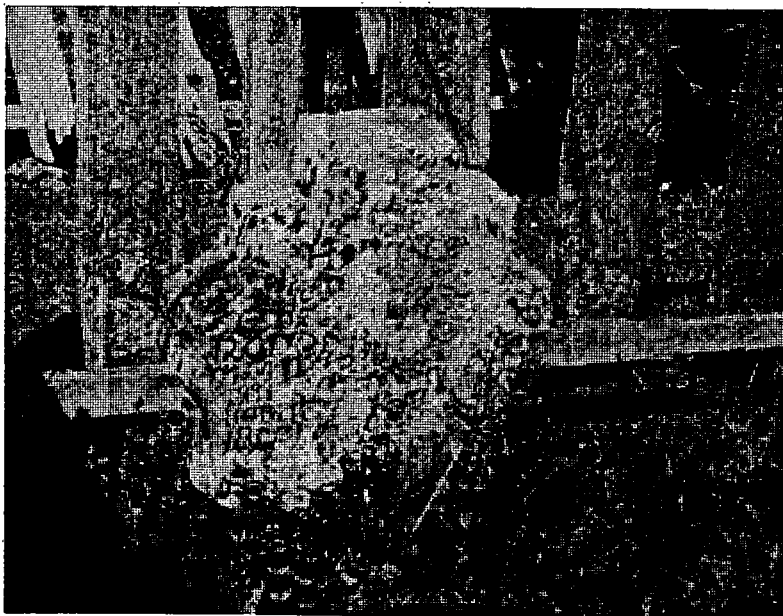
36. D. Sergejevskij, 1947, 25. "Taj je oblik bio dobro poznat i u Zapadnoj Evropi, i to, koliko je meni poznato, od IX do u XI vijek. U Bosni se taj oblik odomaćio i, kako izgleda, ostao je u upotrebi mnogo dulje. Nažalost, dosada nismo još u stanju tačno datirati ove sarkofage. Obično se misli da se kod nas taj oblik sačuvalo sve do u XVII vijek." I. Čremošnik, 1952, 114 - 115, donosi i podatak za 12. stoljeće.

37. L. Žeravica, 199. "Nastanak, zlatno doba i nestanak sahranjivanja ispod stećaka poklapaju se s usponom, punom vladavinom i postepenim nestankom srednjovjekovne Bosanske države. Prema tome, i grobnice, kameni i drveni sarkofazi koji su nađeni ispod nekropole stećaka i hronološki se uklapaju u kraj XIV i u XV vijek, mogu se smatrati jednom od specifičnosti ovog područja. Takve grobnice nisu do sada nađene na Jadranskoj obali, kao ni istočnije od Drine. Hronološki one nemaju svoje neposredne prethodnike. Poznato je da su kamene grobnice izdubljene u obliku čovječjeg tijela konstatovane na zapadu Evrope, ali do kraja XII vijeka. Zato ne bi trebalo tražiti vezu između njih i grobnica iz XIV i XV vijeka u Bosni."

38. N. Miletić, 1969, 234 i navedeni izvori. Podatke s evropskih područja donosi M. Gavazzi, 1978, 246. Iz vremena seobe naroda danas ih ima mnogo više (no njima se ne bavimo, zasad), ali važno je da nalasci u nekim krajevima idu i znatno dalje od 6 - 7 stoljeća.

39. M. Gavazzi, 1978, 230 - 232 (u grobu iz nekropole Gvozno u okolici Foče nađena je "četverostrana škrinja od više neobrađenih kamenih ploča s kamenom pločom kao poklopcem", a i to ima megalitsko značenje (usp. str. 232). M. Gavazzi, 1978, (podatak o grobnjoj cisti, str. 242).

koji je bio obilježen spomenikom u obliku zrakasto obrubljene ploče (vrste križa). Takvih uspravnih spomenika, koji mogu imati raznolike oblike pa katkada i znatnu veličinu, ima na grobljima u okolici Travnika, Jajca, Mrkonjić-Grada, ali i drugdje.⁴⁰ Mnogo nadgrobnih spomenika te vrste nalazi se na groblju u selu Zapeću, uz

Slika 6. Nadgrobnna ploča na ograđenom grobu "biskupa Dobrete" u Zapeću.

lijevu obalu srednjega toka rijeke Ugra, sjeverozapadno od sela Korićana. Groblje pripada Korićanima susjednoj katoličkoj župi Dobretići i danas još služi svojoj svrsi. Stanovnici ga zovu starim grobljem i rado govore o tome da je tu nekada bilo jedino pokopalište za široki kraj i da su pokojnici polagani u grobove u "koritima". Neki taj običaj pripisuju, istina, samo stanovnicima Korićana, koji da su na groblje u Zapeću dopremali svoje pokojnike. Na groblju u Gornjim Korićanima ima još po koji stariji kameni spomenik,

40. *D. Mazalić, 1957* (podaci o lijesu i spomeniku 105, 108, slike 106, 107). Autor stavlja spomenik na grobu s kamenim lijesom, zbog vrste natpisa i zbog ornamentalnog motiva, u 15. stoljeće (str. 108). Spomenika te vrste, ali malih razmjera, ima na brojnim katoličkim grobljima u okolici Travnika, pa u Jajcu i Bugojnu, a potječu iz 18. i čitavog 19. stoljeća (str.116 - 117). *I. Lovrenović, 96* (slike br. 25, 26, 27, str. 94, 95). Spomenici su na katoličkim grobljima, nisu stariji od 18. stoljeća, a njihova "ornamentika je veoma podudarna sa ornamentikom na narodnim vezovima i preslicama, i sa ornamentima drevnog tatauiranja ruku". - Treba spomenuti da zasad nedostaje pažljivije proučavanje usporedbi s mogućim sličnim pojavama izvan bosanskog područja

no tu je, među grobovima, i jedan stećak u obliku debele grubo obrađene kamene ploče.⁴¹

Slika 7. Stariji spomenici na groblju u Gornjim Korićanima (utonuli kameni križ i gornji dio "diskoidalne stele").

Slika 8. Stećak na groblju u Gornjim Korićanima.

41. Vlastita ispitivanja i zapažanja. - Groblje u Zapeću nije do sada opisano, a na nizu spomenika ima natpisa bosančicom i latinicom. Počinju od 17. stoljeća. *Đ. Mazalić*, 1957, 108 (107, sl. 19) donosi podatak o sličnim spomenicima u selu Dobretićima. Pripadaju rodbini biskupa Marka Dobretića (1714 - 1784) koji ih je, prema *Đ. Mazaliću*, dao izraditi po uzoru na spomenik iz Guče Gore (prije dvadesetak godina uzidani su u zid nove crkve, tako da budu vidljivi). *V. Matijašević*, 7, uza spomenik biskupovoj majci spominje i grob starca Dobrete koji je po predaji živio u 15. stoljeću; biljeg s natpisom dao je postaviti biskup Dobretić (grob se, osamljen i na istaknutoj glavici, nalazi u blizini groblja u Zapeću.;zovu ga "biskupov grob")." Za predaju (i spomene grobalja i grobova), usp. : *A. Knežević*, 60 - 65, 69, 70.

Postoje vrlo razasute i viševrsne činjenice koje bi mogle, možda, uputiti na stanovite značajnske odnose između pojma "korito" i stećaka. Činjenice se daju potvrditi danas, a za neke je od njih, one vidljive, lako ustanoviti da potječu iz bliže ili dalje prošlosti. Teže je s narodnim kazivanjima u kojima se na ovaj ili onaj način spominje korito, katkada i izravnije povezano sa stećcima. Tvarne pojave nije uvijek lako razvrstati i zatim možda povezati, jer čine barem tri skupine. Postoji nekoliko primjera kamenih korita, prvobitno napravljenih da služe svojoj svrsi pri nekoj vodi, a svojom obradom upućuju na to da potječu iz vremena iz kojeg potječu i stećci. Postoji i veliki broj kamenih korita koja su naknadno stekla svoju namjenu; prvobitno su to bili stećci. Ima, napokon, primjeraka stećaka na čijoj se gornjoj plohi nalazi veća, dublja ili plića udubina, pa svojim izgledom podsjećaju na korito. Treba dodati da ima i antičkih sarkofaga koji su postali koritom pri nekoj vodi, ali ima i njihovih dijelova i dijelova drugih antičkih ostataka koji su postali stećcima. Sve činjenice koje se spominju u izvorima različitih vrsta sasvim sigurno neće biti moguće ogledati. Osvrtao se na mnoge od njih istraživač stećaka Šefik Bešlagić, a korito koje pripada cisterni (čatrnji) u Hamzićima kod Čerina, u općini Čitluk u Hercegovini, posvetio je i posebnu pažnju. Korito se danas nalazi na vrhu cisterne i premda je to po izgledu pravo kameno korito (čak ima i otvor za istjecanje vode), svrha kao da mu je samo ukrasna. Na tri su okomite vanjske plohe reljefi i to na jednoj dužoj strani prikaz kola, na drugoj lova na jelene, a na zaglavnom dijelu teže objašnjiv prizor s likovima ljudi. Ornamentalni ukras nalazi se na vodoravnoj plohi ruba korita na jednoj njegovoj kraćoj strani.⁴² U neposrednoj okolici cisterne ima stećaka.⁴³ "Istraživači stećaka koji su se u svojim radovima osvrtni i na

Slika9. Pogled na korito sa cisterne u Hamzićima kod Čerina.

42. Š. Bešlagić, 1987, 72 - 75. Korito je relativno nisko i široko (dužina 210, širina 160, visina 46, dubina 20 cm; usp. str. 73).

43. Isto djelo, 71 i navedeni izvor

korito u Hamzićima, među kojima su M. Wenzel i M. Vego, smatraju da je korito nastalo od stečka, tj. da je to prvobitno bio stečak, koji je naknadnim klesanjem preuđešen za korito". I sam je autor nakada tako mislio, jer su i oni i drugi istraživači "na nekoliko mjesta mogli vidjeti stečke koji su naknadno korišteni kao korita", a i zbog toga "što korito u Hamzićima po svojim dimenzijama podsjeća na stečak".⁴⁴ No upravo razmjeri toga korita, koje je nešto duže od prosječnoga stečka oblika "sanduka" i od njega upravo dvostruko šire, jedan od razloga zbog kojih, prema Š. Bešlagiću, valja uzeti da se i prvobitno radi o koritu. Drugi je razlog ornament na vodoravnoj površini njegova ruba na jednoj užoj strani, a on tom mjestu potpuno odgovara i nije mogao biti napravljen naknadno.⁴⁵ Reljefno izvedeni prizori po izgledu i po sadržaju potpuno odgovaraju istovrsnim pojavama na stećcima, pa Š. Bešlagić postanak korita stavlja u 14. ili 15. stoljeće.⁴⁶ Treba dodati da prvobitnu namjenu spomenika u Hamzićima, upravo kao korita, potvrđuje zapis Petra Bakule, prvi put objavljen 1867. godine. "Kod izvora Kripovac ima djelo vrijedno divljenja. Korito određeno za napajanje životinja i pranje rublja zaista je izvanredna posuda (...) Na jednom bočnom kraju ima šest nimfa koje vode kolo. Na drugoj strani veličanstven konjanik koji dugim kopljem probada jelena. Od vrha, koji je okrenut prema vrelu, vide se tri snažna muža koji drže raznovrsno oružje, rekao bih na obranu vrela. Ona će trojica svakako biti velikodušni tvorci svega što je napravljeno oko izvora."⁴⁷

Kao usporedbe u raspravi Š. Bešlagić donosi dvije skupine podataka: primjere kamenih korita prvobitno namijenjenih da služe svojoj svrsi i primjere korita naknadno napravljenih od stečaka. Prvoj skupini pripada korito uz česmu u Pašić - Kuli kod Rogatice. Manjih je razmjera, a po reljefnim motivima uvelike slični jednom od stečaka na sredovječnom groblju Lađevinama u istom kraju. Kod Hutova u Hercegovini, u selu Gracu, u živoj je stijeni isklesano korito na kojem je urezano i ime majstora koji "kamenicu usieče".⁴⁸ U drugu skupinu Š. Bešlagić stavlja pojavu iz Čerina, koji je u blizini Hamzića, a tu se, nedaleko od groblja s nekoliko stečaka, nalaze još dva stečka "koja su preklesana u korita za vodu". Uz to upućuje Š. Bešlagić na dva svoja neobjavljena zapisa iz Hercegovine (iz okolice Trebinja i Nevesinja) i na vlastite

44. *Isto djelo*, 77 - 78.

45. *Isto djelo*, 79. Kao treći razlog autor uzima prikaz kola. Ako se takav prikaz na stećcima tumači kao žalobno kolo pri podušju, tada ono ne bi pristajalo uz korito, a ako se radi o prizoru iz koje druge zgrade, tada ono još više pristaje nego na stečku. Posredno, čini se da je pojava kola na koritu jedan od elemenata koji ide u prilog tumačenju kola na stećcima kao realnog izraza ondašnjeg života naših predaka". Usp. str. 80 - mišljenje autora o prizorima kola (i lova) kao odrazima stvarnosti.

46. *Isto djelo*, 74 - 76, 80.

47. P. Bakula, 84. Prema Š. Bešlagiću, 1987, 72 - 73, cisterna i njena okolica dotjerane su i donekle preuđešene 1957. godine. Tada je napravljeno i "betonsko korito za pojenje stoke i betonske klupe za odmaranje ljudi" (a možda tada i stol od dva odlomka stečaka, za odlaganje posuđa ili rublja). M. Vego, 1961, 98, spominje da je na Kripovcu stečak s prizorom kola i lova, "a kod vrela Sritnica opet jedan stečak s likovima triju muškaraca s oružjem u ruci" (slika na koju upućuje, nažalost, ne odgovara; predstavlja stečak koji nije iz Hamzića).

48. Š. Bešlagić, 1987, 78 (puni natpis glasi: Ovu kamenicu usieče Boško Semunović). Usp. str. 79 - takvih primjera ima "u Gracu, Pašić - Kuli i na još nekim mjestima". M. Hilmi Muhibbić, 512, spominje korito u stijeni kod sela Podporima, uz staru cestu Mostar - Konjić. Po predaji izradio ga je graditelj mosta u Mostaru dok je, udaljen, u strahu čekao hoće li luk mosta ostati stajati kad se uklone podpornji. Kišnicu koja se tu skuplja drže ljekovitom.

objavljene podatke iz Faletića kod Sarajeva i Brnjice kod Pala. Izvan svake sumnje je primjer korita uz jedan izvor u Tutnjevcu kod Koraja; na tom se koritu još nalazi dobar dio grobnog natpisa.⁴⁹

Podatak iz Faletića, blizu Sarajeva, sadrži opis veće skupine stećaka (njih 54), pretežno u obliku "sanduka". "Nemaju ukrasa, ali na 4 sanduka vidimo velika pravougaona udubljenja." U Brnjici, u okolici Pala (i Prače), na jednom su od grobalja tri stećka koji nisu ukrašeni, "ali je 1 sanduk pravougaono izdubljen - kao korito".⁵⁰ Oba primjera ne moraju imati značenje naknadno od stećka izdijeljena korita, a ne radi se o kamenju koje je prvobitno obrađeno s namjenom da posluži kao korita. Vrlo je vjerojatno riječ o pojavama iz zasebne, treće skupine podataka, kojoj pripadaju stećci, nadgrobni spomenici, s većim, premda katkada i donekle plitko isklesanim udubinama na njihovoj gornjoj vodoravnoj površini. Tu je vrstu pojava zapazio i Šefik Bešlagić, koji u svom sintetičkom djelu: Stećci - kultura i umjetnost (u poglavlju u kojem se razmatraju oblici stećaka više ili manje bliski četverostranoj prizmi, označeni kao "sanduci") navodi: "Zanimljivi su obični sanduci koji na gornjoj strani (vodoravnoj) imaju pravougaona udubljenja manjih i većih dimenzija, zbog čega su slični koritima za česme (okolina Sarajeva, Sokoca i Foče)".⁵¹ Taj je oblik stećka prikazan i kao poseban tip u razvstavanju stećaka prizmatičnoga oblika.⁵²

U istom djelu, u poglavlju u kojem je riječ o motivu zvanom kamenica ili vodenica, o ponajviše kružnim, nevelikim udubinama koje se javljaju na stećcima katkada u svezi s drugim motivima (pa i na okomitim stranama), spominju se i udubine pravokutnog oblika, a autor je zapazio "pet primjeraka, i to u Hercegovini (Ziemlje, Hodovo i okolina Ljubuškog). Dva takva oveća udubljenja se nalaze u Gornjim Studencima, nedaleko od Ljubuškog". U sastavu toga poglavlja vrlo jasan snimak predstavlja stećak iz Humčana kod Nevesinja, izrazito oblikovan kao četverouglasto korito.⁵³ Na primjerima stećaka iz okolice Ljubuškog (s groblja u Gornjim Studencima), u jednom je to slučaju četvrtasta plitka udubina kao dio likovne kompozicije, u drugom je to jedini manji lik na dijelu gornje ravne plohe stećka.⁵⁴ S područja zvanog Hodovo, jedna je (manja) četvrtasta

49. Š. Bešlagić, 1987, 72 (podatak iz Čerina), 78. Primjer koji može uputiti na to da se rado pravila "kamenica" od spomenika donosi P. Bakula, 83. Kod vrela u Čerinu bio je kamen (stećak ili antički spomenik) koji su žene strugale da bi prahom liječile nedostatak mlijeka za dojenje. Od dijela kamena napravljena je za crkvu posuda za blagoslovljenu vodu, a i drugi su dijelovi, kako je narod želio, pohranjeni kod župnika.

50. Š. Bešlagić, 1971, 174, 264.

51. Š. Bešlagić, 1982, 85. Poblizi podaci i izvori nisu navedeni.

52. Isto djelo, 87 (Lista vrsta i podvrsta osnovnog oblika sanduka, podvrsta 1 k- "Kao korito"), 88, Tabela II, crtež 1k.

53. Isto djelo, 383 (i slika 182: Veliko pravougaono udubljenje na sanduku u Humčanima kod Nevesinja). Za vlastite podatke autor ne daje daljnji napatuk, a za Gornje Studence upućuje na: M. Vego, 1954.

54. M. Vego, 1954, 8 (stećci broj 13 i 14), Tabla IV, 7,8. Tabla V, 14. Stećak br. 13 ima dvostepenu udubinu, ili je središnja (dužine 25 cm) okružena žljebolikim okvirom (dužina 58 cm), a sve se nadovezuje na prikaz poprsja (glave, ruku i prsa s dvije polukugle). "Kamenica" na stećku broj 14 ima razmjere 39 x 35 cm s dubinom od 2 cm.

udubina potvrđena na stećku iz Ljubljence, u okolici Stoca u Hercegovini.⁵⁵ Na hercegovačkom polju Ziemlju, na dva su groblja "nađena dva stećka koja su bila dosta duboko pravougaono izdubljena sa vodoravne strane. Nije poznato čemu je to trebalo da služi - možda kao mjesto za ostavljanje daće?"⁵⁶ Jedan od tih stećaka, uz groblje u Rančićima, nalazi se pokraj jame s vodom, donekle, po svemu, udaljen od veće skupine ostalih stećaka, pa bi postojala mogućnost da je bio naknadno preuđešen. Istraživač je pri ovom primjeru razmišljao drukčije: "Mještani misle da se radi o nekadašnjoj čatnji i kamenom koritu pored nje. Budući da takve stećke ponekad nađemo i na samim nekropolama, nije isključeno da je prvobitna namjena izdubljenog stećka imala drugačiji karakter." Drugi se izdubljeni stećak doista nalazi među ostalim stećcima na groblju zvanom Krst, kod Padežina.⁵⁷

Četvrtastih udubina manjih razmjera naći će se još ponegdje,⁵⁸ a jednu je prostranu, ali vrlo plitku (4 - 5 centimetara), primijetio D. Sergejevskij na niskom stećku, ploči, na jednom groblju u Odžaku kod Nevesinja. Jedna je uža strana udubine izrezana zaobljeno, izbočeno, pa je udubina svojim oblikom podsjetila istraživača "na kamene menze (trpeze) u crkvama IV - VII vijeka kojih je bilo naročito mnogo na Istoku."⁵⁹

Različite uklesane udubine moći će se možda na jednoj od razina razmatrati usporedno, no valja se zadržati, zasad, na udubinama koje stećku bar donekle daju izgled korita. Uz već spomenute primjere iz okolice Nevesinja (Humčani) i Mostara (Rančići i Padežine) te iz okolice Sarajeva (Faletići i Brnjica kod Pala), s posljednjega područja potječe i podatak iz sela Vrutaka kod Ilidže (pri kojem se možda i ne radi o stećku). Na mjestu Crkvini, osim većega broja grobova i stećaka, nađeni su i ostaci crkve iz 9. ili 10. stoljeća. Prilikom prvog istraživanja (1960. i 1961. godine), arheolozi su na jednom kraju groblja našli kamen, "koji je dobrim dijelom klesan kao korito" i pomislili su "da se možda radi o nekom nadvratniku ili stećku - koritu".⁶⁰ Možda se ne radi o istom kamenu, ali već je početkom stoljeća u Vrucima, tada usred grupe stećaka, zapažen "među mramorovima jedan izduben i lijepo izrađen kamen, sličan koritu, dug 1,20, a širok 0,50 m. Prevrnut je i malo okrnjen, jer su seljaci pod njim tražili novaca. Možda je to kakav manji mrtvački sanduk."⁶¹ U okolici Sarajeva, u Hreši, nađena su pred drugi svjetski rat, među tada četrdesetak stećaka, dva "koji se ističu svojim oblikom kolevke." Jedan je prizmatičnoga oblika ("sanduk"), a drugi ima dvoslovni gornji dio i postolje ("sljemenjak"). Oba su imala prostranu udubinu. Prilikom istraživanja u novije doba

55. Š. Bešlagić, 1970, 144 (dva stećka imaju "vodenicu", jedan uz motiv krsta, a drugi uz ruku s mačem), 153 ("U našem slučaju jedna vodenica nije okrugla, nego pravougaona, što je sasvim neobično.") Usp. Š. Bešlagić, 1971, 369 ("Na jednom primjerku vidi se duboka pravougaona 'vodenica'.")

56. Š. Bešlagić, 1966, 288. Groblja su tu "u neposrednoj blizini bunareva, lokvi ili izvora, što potvrđuje ranije izraženu pretpostavku da su Slaveni voljeli da se pokopavaju kraj vode".

57. Isto djelo, 281 (groblje Stećci, Rančići), 285 (Padežine: "Jedan sanduk je sa vodoravne strane pravougaono izdubljen.") Usp. Š. Bešlagić, 1971, 341 (Blizu groblja u Rančićima je "i jama sa vodom uz koju je jedan izdubljen stećak"; takav stećak u Padežinama, ne spominje se.)

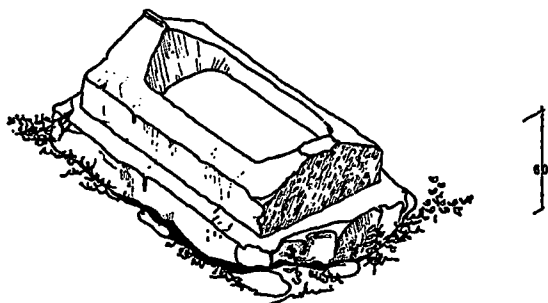
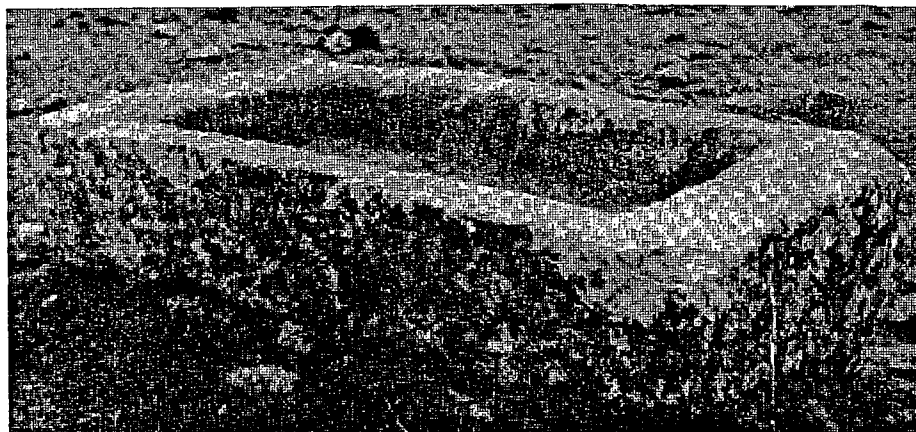
58. Š. Bešlagić, 1967, 65 (Maline, okolica Travnik - jedan stećak ima "četvrtasto udubljenje"). Uputuje na: P. Korošec (387 - 388; na stećku prizmatičnoga oblika nalazi se "četvrtasto udubljenje vel. 25 x 16 cm za libacije ili žrtve").

59. D. Sergejevskij, 1948, 247 i tabla V, 2.

60. Š. Bešlagić, 1982, 89. Prema: Š. Bešlagić, 1971, 176, radi se o izdubljenom stećku. Za podatke o istraživanju ostataka crkve usp. : T. Glavaš.

61. S. i. V. Trifković, 159.

nađena su 24 stećka, a među njima i izdubljeni "sljemenjak". Na dobrom je crtežu vidljivo da su obrisi njegova složenog oblika potpuno sačuvani kada mu je dodana velika

Slika10. Stećak oblikovan poput korita (Humčani kod Nevesinja).

Slika11. Stećak iz Hreše kod Sarajeva.

četvrtasta udubina. Drugi se stećak s udubinom više ne spominje.⁶² Na prostorima istočne Bosne pronađena su dva takva spomenika koji podsjećaju na četverouglasto korito, jedan u selu Žljebovima kod Sokoca, a drugi u Modrom Polju, u okolici Foče.⁶³ Primjerima iz istočne Hercegovine treba dodati još barem jedan, prvi put spomenut od Johanna von Asbótha, koji je među stećcima na groblju kod Plane (u okolici Bileće) vidio i jedan izdubljeni sarkofag bez poklopca. Stećci u obliku sarkofaga inače su, prema Asbóthu, zajedno s gornjim dijelom oblikovanim poput poklopca, zapravo cjelovit kamen, pa bi primjerak iz Plane vjerojatno bio rimski, premda se nalazi među sredovječnim grobovima. Sudeći prema crtežu, kamen izdubljen poput korita nije mogao imati poklopac, jer mu rub ima unaokolo reljefni ukras u obliku usukane uzice.⁶⁴ Noviji podaci potvrđuju da je riječ o stećku.⁶⁵

62. P. Vračko - Korošec, 45 (slika 1), 46, 47 (sadržaj iz kojega je citat). V. Mušeta - Aščerić, 224, (228).

63. Š. Bešlagić, 1971, 242, 272 (uza stećak iz Modroga Polja spomenuto je da je to rijetka pojava). Bit će to podaci na koje Š. Bešlagić upućuje kasnije spominjući samo šire područje (v. nap. 51 i tekst uz nju).

64. J. v. Asbóth, 111 - 112, crtež: 110.

65. Š. Bešlagić, 1971, 388. Po tom je podatku groblje u samom selu. "Ukrašen je 1 sanduk. Njegov motiv je tordirana vrpca, a osim toga je pravougaono izdubljen na vodoravnoj strani."

Uza stečke koji su naknadno izdubljeni da bi služili kao korito, zabilježeni su takvi postupci i sa starijim spomenicima. Jedan je tako preuređen rimski spomenik u Stocu, u Hercegovini, kasnije bio uzidan u branu, u kojoj je prilikom njena rušenja i nađen.⁶⁶ U Donjoj Bijenji, kod Nevesinja, uz groblje sa stećcima nalazi se stari bunar i kraj njega "kamenno korito napravljeno od naknadno izdubljenog rimskog profiliranog kamena".⁶⁷ Takvih podataka može biti više, no znatno ih se veći broj tiče na isti način preoblikovanih stećaka, pa se primjerima, za tu skupinu pojava već navedenima (iz Čerina u Hercegovini i iz Tutnjevca kod Koraja), mogu dodati samo još neki. U Humu kod Trebinja, pokraj bunara zvanog Lokve, leži uz jedan stećak od drugoga stećka napravljeno kamenno korito.⁶⁸ U Čepikućama kod Stona zapazio je Vid Vuletić - Vukasović "kamenicu" na kojoj su s dvije strane bili "krasni urezi (kao kružice) na granje. Spomenuta je kamenica izdubljena po svojoj prilici, u ravnom stećku. Još je ovdje upotrebjeno nekoliko spomenika za kamenice i počivala."⁶⁹ Arheologa Patscha upozorili su seljaci iz Varvare kod Prozora da je jedan stećak u novije doba primijenjen pri obližnjem izvoru.⁷⁰ Moriz Hoernes imao je priliku vidjeti izdubljen stećak uza staru džamiju u Prači, a drugi je našao uza česmu u okolici toga mjesta.⁷¹ "Mnoge sarajevske stare česme imale su korita izrađena od bosanskih nadgrobničkih kamenova srednjeg vijeka."⁷² Zabilježio je to Đoko Mazalić, koji je jedan takav primjer vidio i u selu Švrakama kod Semizovca, na izvoru.⁷³ U blizini groblja sa stećcima u Krsnom Polju kod Maglaja, našao je Šefik Bešliagić jedan od tih spomenika u ulozi korita pri česmi.⁷⁴ U Obrama kod Kaknja čuo je Milenko Filipović da nadgrobne spomenike nitko ne dira, no: "Korito negdašnje česme bilo je načinjeno od stećka."⁷⁵ Grobalja sa stećcima ima i u okolici Takova u Srbiji, pa je isti istraživač mogao zapaziti korito uza česmu kod crkve u selu Brusnici, izdjeljano "od jednog nadgrobnog kamena iz blizine".⁷⁶ Izvan Bosne i Hercegovine ponegdje je lakše naći antičke sarkofage, a nimalo nije bez važnosti da ih ne treba udešavati. Već su izdubljeni. U Skopju su često služili kao korita uza česme (nađen je u novije doba i donekle sačuvani primjer), a uz tada novosagrađenu česmu u Vučitrnu poklopac sarkofaga u ulozi korita vidio je Branislav Nušić.⁷⁷ Prilikom svog putovanja po Dalmaciji, 1818. godine, austrijski je car Franjo I. vodio opsežan dnevnik. Zanimale su ga starine, pa je u splitskom Lazaretu zapazio sarkofage "koji uza česme služe za čuvanje vode".⁷⁸

66. D. Sergejevskij, 1948, 1, 167 - 169.

67. I. Bojanovski, 88, nap. 95.

68. Š. Bešliagić, 1966, 2, 35, 133 (slika 56). Za podatak iz Čerina i Tutnjevca usp. nap. 49 i tekst uz nju.

69. V. Vuletić - Vukasović, 1897, 18 (usp. Š. Bešliagić, 1971, 90 i navedeni izvor).

70. K. Patsch, 1909, 106.

71. M. Hoernes, 889. J. Petrović, 1931, 3 spominje selo Miletiće u okolici Travnika "koje je radi svojega starinskog kamenitog korita na vrelu ušlo u literaturu", prema bilješci M. Hoernesa (898), ali takav se podatak na označenom mjestu ne nalazi.

72. Đ. Mazalić, 1943, 256.

73. Đ. Mazalić, 1950, 406.

74. Š. Bešliagić, 1967, 86.

75. M. S. Filipović, 1928, 568.

76. M. S. Filipović, 1960, 253; usp. M. S. Filipović, 1962, 158.

77. L. Kumbaradžić - Bogojević, 51 - 52. -B. Nušić, 275.

78. J. Pederin, 98 i nap. 78. "Ti sarkofazi na žalost, nisu očuvani." Prema Frani Buliću, sarkofazi su se još "često upotrebljavali kao pojilišta za stoku, kamenice za ulje i sl."

Putujući u drugoj polovici prošlog stoljeća okolicom Travnika Ante Knežević je zapazio u Putičevu, uz izvor, "kamenito korito, koje se poznaje za starinsko".⁷⁹ Možda ga je seljak, vlasnik zemljišta, na to korito, nepoznate vrste, upozorio. U jednoj predaji iz Gornjega Vakufa riječ je o pogibiji bega Kopčića i njegovu pokopu. "I sad ima ono turbe, ja sam tu dolazio, ovako je on u turbetu, a ovako mu je konj ukopan, i voda je pod njima, ono korito starinsko."⁸⁰ U Izbičnu, u okolici Lištice, ima "vrilo starinsko". "Priča se da ima tu i jedno korito drveno, ali je saplilo."⁸¹ U mjestu Majdanu u okolici Takova, u Srbiji, pripovijeda se o Pavlu Orloviću koji je tu negdje imao svoju kulu i mlin. Ispitivač je još zabilježio: "Niže tog mesta kažu da još stoje dva kamena korita za prepiranje rude (nisam ih video)".⁸² U Srbiji se koritom mogu zvati, čini se, dijelovi sarkofaga. Na jednom starom groblju u okolici Požarevca nađen je "i jedan poklopac od nekog kamenog sarkofaga, seljaci vele korito ...". Stajao je prije uz česmu.⁸³ U Barajevu su do nedavno, kažu, nalazili na jednom prostoru "po njivama korita, pa su ih ljudi vadili iz zemlje i uzivali pod koševu za kukuruz. To su bili, po svoj prilici, rimski sarkofazi".⁸⁴ Stanovnici sela Banje u Metohiji kažu da su pri radovima na obnovi česme "duboko u zemlji našli neka kamena korita".⁸⁵ U Bosni su, po nekim se primjerima čini, i arheolozi mogli iz usta puka prihvatiti naziv korito za sarkofag ili za njegov donji dio.⁸⁶

Srednjovjekovno groblje, ili prostor na kojem se ono nalazi, zove se katkada Korita, tako u Mrkovićima kod Sarajeva (Grčka korita), Podgrađu kod Foče, možda u Brankovićima kod Rogatice, a zatim u Grevićima kod Prozora, Voštanima kod Sinja.⁸⁷ Od značenja bi bilo razmotriti takve nazive, no potrebno je poznavati sve okolnosti koje su mogle utjecati na njihov postanak. U široj okolici Visokoga Milenko Filipović je čuo za mnogo izvora i voda, pa i zemljišta, s nazivom Korito, no kao da je to i imenica u općem značenju: vrelo. U selu Kamenicama je zabilježio: "Ispod Božanja je Korito, s kog nose vodu. Otiče kao potok sredinom sela. Ima i jedno korito na sredini sela, ali ono leti presuši."⁸⁸ U Subotinju je čuo (i vjerojatno tako, kratko, i zabilježio) da su i na

79. A. Knežević, 105. Vlasnik zemljišta pokazao je autoru rimski spomenik koji je našao "oruč svoju njivu". Usp. i str. 106: "Sad se oborim niz strmu strmicu, ter izpod njiva "Mjesečina" (gdje je korito kamenito ima) stignem u Gučiju Goru ..."

80. A. Šimčik, 43.

81. V. Palavestra, 1970, 355, broj 45. - Valja napomenuti da navedene predaje iz Bosne i Hercegovine imaju značenje primjera; bit će ih više.

82. M. S. Filipović, 1960, 230 - 231.

83. Lj. Jovanović, 361.

84. P. Ž. Petrović, 105.

85. S. Stijović, 359.

86. K. Patsch, 1904, 340 ("Nađeni su vazda samo komadi od sarkofagnih pokrovaca, a na korito nijesmo se namjerili." Usp. str. 354 i 355. Možda se radi o sarkofagu u podatku: "Rimski spomenik i srednjovjekovna nekropola. Sačuvano kameno korito s latinskim natpisom, uz fragmente rimske opeke i 16 stećaka, orijentiranih Z - I." (Arheološki leksikon, 2, 131, broj 09. 81, Mramorje, Goleši - Đurđevići, Banja Luka.

87. Arheološki leksikon, 3, 48, broj 15. 183 (Grčka korita, Mrkovići), 100, broj 17.172 (Korita, Brankovići), 126, broj 18. 158 (Korita, Podgrađe). Š. Bešlagić, 1971, 250 (Brankovići - "Na glavičici kod zaseoka Korita"), 272 (Podgrađe, lokalitet Korita), 294 (Grevići, Prozor, lokalitet Korita). A. Škobalj, 313 (Voštane, položaj Korita). Šteta što sustavni pregledi nemaju dosljedno zastupljene podatke o nazivima (i groblja i mjesta na kojem se nalazi). Od značenja bi mogla biti i neka druga takva imena.

88. M. S. Filipović, 1928, 719 (Registar, pod: Korita, Korito), 374 (selo Kamenice).

"obrešku" Vilenom brijegu, "grčko greblje i korita", ili (na drugom mjestu) "grčka korita".⁸⁹

Iz visočkoga kraja potječe i podatak o jednom izdubljenom stečku. Možda ga je trebalo već spomenuti, no nije sasvim sigurno kako je on doista izgledao. Istraživač Đoko Mazalić boravio je u selu Gradu, ispod ruševina grada Visokog. Zatrpane granjem i kamenjem našao je dva ili tri stečka. "Ljudi u selu i ne znaju o njih kao nadgrobno kamenje. Ako ih što ispituje ili ne znaju o tome ništa ili znaju, da je kod oranja nađeno poodavno jedno kameno 'korito'. Samo stari Kosta Čurić veli da je i to stećak, koji je s gornje strane isklesan kao korito. To je i najvjerojatnije. Nisam mogao doći do tog stečka, jer je odveć zatrpan."⁹⁰

Istražujući stečke u Hrvatskoj, Anđela Horvat je vidjela posljednji "mramor" na Mramorskom polju (ili Turskom groblju) uza selo Vrbovljane u okolici Nove Gradiške. Našla ga je razlomljena na nekoliko dijelova. Bila je to, vjerojatno, deblja kamena ploča, a na najvećem je odlomku vidljiva plitka žljebolika udubina. "O kamenu se priča. Tu, na rubu grede, dokud često dopiru strašne poplave 'majka je proklela kćerku, koja se stvorila u mramor'. Drugi govore: 'Neka žena mijesila kruh. Bog ju je pokarao. Stvorile se kamene načve. Zapregnuli dvanaest volova. Volovi vukli načve i pokrepali. Nisu ih pomakli. Bog je to postavio.'"⁹¹ Motiv predaje moguće je naći usporedbe.⁹²

Kazivanjima i predajama okružen je običaj pogreba u selu Korićanima. Jednom kazivanju tek će trebati tražiti šire tragove i napose značenje, ali već sada ima značajnu usporedbu. U selu Dobretićima bilo je moguće čuti da su "u vakti" stanovnici Korićana svoje pokojnike "vukli po zemlji volovima" na staro groblje u Zapeću, i to položene u šuplje stablo, koje je bilo "baš ko badanj." Nije bilo raspolovljeno.⁹³ Početkom 19. stoljeća kazivali su u Slavoniji Janu Čaploviću da ponegdje, tako u dolini oko Kamenskoga u Požeštini, siromašniji seljaci ne izrađuju lijes, već u obližnjoj šumi nađu šuplje stablo koje će poslužiti umjesto lijesa.⁹⁴ Odgovor slavonskog etnografa iz sredine prošloga stoljeća, Luke Ilića Oriovčanina, koji je žestoko osporio postojanje takva običaja, osvjetljava jednu stranu toga kazivanja: može se raditi o poruzi "zaostalim" stanovnicima nekih sela.⁹⁵ No to ne mora biti jedini smisao pripovijedanja o pokopu u šupljem stablu.

89. *Isto djelo*, 636, (242).

90. Đ. Mazalić, 1954, 248 (autor zna za izdubljene stečke iz prikaza P. Vračko - Korošec).

91. A. Horvat, 116 - 117 i slika 4 (117); 136 (Autorica pomišlja da je ostatak stečka u Vrbovljanima "po užljebini na gornjoj plohi" mogao možda biti samo podnožje stečka). Usp. Š. Bešlagić, 1971, 70 ("Na jednom ulomku se nazire uklesan profil.")

92. Npr. D. M. Đorđević, 116 - 117. "Devojkin kamen" u okolici Leskovca, na mjestu Crkvištu, nastao je, po predaji, kada je majka povikala: "Bež ćerko, skamenila sel! Ne daj se u turske ruke!", jer Turci su je ugledali. Djevojka se okamenila. U kamenu je "pravougaono udubljenje (niša), koje liči na malo koritance, te je zbog toga ostalo i predanje da je djevojka prala rublje kad se skamenila." - Kad je riječ o predajama (prema: M. Bošković - Stulli, 1968, 424, uz broj 53): "Veoma su rasprostranjena pričanja o tome da je nadgrobnu ploču ili stećak donijela, pletući, divovska djevojka ili vila". Postoji i kazivanje s motivom "žene predući nosile kameno korito", prema: M. Bošković - Stulli, 1959, 197 (iz zapisa autorice s područja Pelješca i Neretve).

93. Vlastita ispitivanja, 1973. godine.

94. J. v. Čaplović, 185. Pokojnika iznose u šupljem stablu, a oba otvora na groblju zatvore daskama. "Dem Todten liegt sich darin wie in einem Wiener Rohrkrapfen."

95. L. Ilić, 306. Nakon opisa lijesa i njegove izrade, kaže: "Odovuda se vidi da gospod. Čaplović neima pravo kad posperljivo veli da Slavonac šuplje drvo u šumi traži i u njega mrtvaca postavi, jer toga u Slavonii neima, koji bi tako malo svoje pokojne poštovao. Pa ako se to baš i dogodilo kada, teško da je to Slavonac bio; nego mordit koji inostranac, koji na te stvari malo drži, i samo da se svoga mrtvog druga reši bez mnogog troška, to je učinio ... Da čudne stvari! Nu ali čemu reči gubit. Tko je samo komadić hleba u Slavonii jeo, taj to verovati neće."

Znatno je poznatije kazivanje o razlogu zbog kojega je nastao običaj pogreba u raspolovljenom, izdubljenom stablu. Može ga se čuti i danas i u selu Korićanima i u njegovoj široj okolici. "U staro doba neka živina (medvjed) se navadila i počela cijepati sanduke i jesti lješine. Da se obrane od nje, počeli su kopati korita, jer je ono okruglo i životinja ne može da zahvati."⁹⁶ Ili, iz prošloga stoljeća: "Sad započima selo Korićani; tako je prozvalo od korita u kojim se kopaju. Buduć da su ovdje šume steće, a u njima medjedi, koji ni mrtvu tielu ljudskom nebiše dali u hladnoj grobnici počivati, nego bi jih vadili i žderali, ljudi su izumili od velikih drva korita graditi, u koje su mrtva tjelesa stavljali ..." ⁹⁷ Noviji izvještaj (iz pera Milovana Gavazzija) spominje dva razloga za pogreb u "koritu". "Seljaci Korićana opravdavaju upotrebu takvog lijesa duljim održavanjem pokojnika u takvu lijesu a i potrebom zaštite od medvjeda koji su se znali pojavljivati na planinama blizu sela pa katkada navodno i razoriti grobove da bi proždrlili leševe u njima. Zbog zakrivljene i skliske površine ovakvi lijesovi od debla sigurni su od pandži medvjeda što nije tako s uobičajenim lijesom uglati oblika, napravljenim od dasaka."⁹⁸ Iz drugih, neobjavljenih podataka mnogo se tome ne može dodati. Postoji jezgra pripovijedanja koja se ponavlja: postanak običaja pogreba u "koritu" uzrokovala je, nekad davno, pojava "zvirinja" (Korićani), "životinje" ili "neke životinje" (Gornji Orašac, župa Dobretići; Guča Gora). Da je to bio medvjed na to će pristati tek po koji kazivač. U Gučoj Gori "stari" su "izmislili" kameni lijes kad se pojavila "neka životinja", ne zna se koja, "sigurno vući". Životinja "iskopa kamen i poklopac". Cjelovito pripovijedanje završava katkada i otvaranjem groba i usprkos drvenom "koritu", jer "izvali životinja mrtvacu i zakovrlja niz brduljak", da otvori lijes (Gornji Orašac). U Korićanima ističu još jedan razlog za pojavu lijesa od izdubena stabla: nije se moglo duboko kopati grob zbog kamenita tla. Krajnji povod i pri tome je pojava "zvirinja". Ima kazivača koji o tom povodu ne žele govoriti, već ističu da su "stari volili korito, jer dulje dura". Trajnije je, i "kad se prikopava desi se da nisu sagnjila korita". Ako je riječ o nekoj životinji, ima, osim lijesa, još jedan način da joj se doskoči: na grob se mogao staviti veliki kamen, "da životinja ne prorovi" (Korićani, Guča Gora).⁹⁹

96. L. Horak. "Ovakovo korito dugo traje, 30 - 40 godina, pogotovo ako je od sirove omorike." "Nekoć se ovo selo zvalo Zec - Polje (prije 120 godina), a sad po koritu Korićani." Naziv sela u obliku: Koritan zabilježen je u turskim defterima prilikom popisa 1575. godine nešto iza toga (prema: M. Petrić, 1962, 18.).
97. A. Knežević, 74.

98. M. Gavazzi, 1978, 244. Prema priopćenju autora, podatke i fotografije pogreba i lijesa ustupio je prije drugog svjetskog rata tadašnji korićanski župnik.

99. Vlastiti zapisi, Gornji Orašac (1966), Dobretići, Korićani, Guča Gora (1973). Ispitivanja bi trebao ponoviti vješt zapisivač predaja, u tim selima i drugdje. Kazivač iz Gornjega Orašca donekle je sam odredio temu i kazivao u odlomcima tokom hoda do groblja u Zapeću, koje je želio pokazati. Kazivači u Korićanima, u skupini, nejednako su kazivali, neki oklijevajući, drugi poričući, treći su rado osnovu kazivanja o "zvirinju" ispričali kao da je znaju napamet. Nitko nije pristajao na to da se radi o medvjedu, mogla je to biti i koja druga divlja zvijer. Samo je jedna kazivačica, u zasebnom razgovoru, izjavila: "Baba je rekla medvjed". Osnova kazivanja kao da zabavlja pripovijedače, neke i u Korićanima, ali napose one u drugim selima. Kazivač iz Guče Gore izričito je odbijao da bi se radilo o medvjedu, donekle se odlučio za vukove. O ulozi kamena na grobu jednako je govorio kao i kazivači u Korićanima koji su pokazali takav spomenik u svom groblju i napomenuli da toga ima više na starom, "grčkom" groblju u Donjim Korićanima. Tamo više ne pokopaju svoje pokojnike, ali tvrde da je to njihovo groblje. Usp.: M. Petrić, 1962, 16 i nap. 18 ("Grčko greblje" je slabo sačuvano "tako da se samo vide ostaci od nekoliko spomenika, koji svojim oblikom podsjećaju na krstove".)

Kazivanja o pojavi neke životinje zbog koje je trebalo zaštititi grobove zabilježena su mnogo puta po Bosni i Hercegovini, pa i u Srbiji, Crnoj Gori i u Dalmaciji. Moguće ih je i sada svuda čuti, pa će dostajati navođenje nekih poznatijih i dostupnijih primjera.

Od fra Grge Martića čuo je Vid Vuletić - Vukasović "da je prije bila nekakva zvijer, te je vadila iz groba mrtve i kosti jim vukla ka' hijena, a s toga su i udarali na pokojnika ono golemo kamenje, da bude čitav u vječnoj kljeti do sudnjega danka."¹⁰⁰ Prema Ćiri Truhelki, narod misli "da su u davno doba, kad je zvjerad svuda svijetom lutala i mrtvace iz grobova trgala gorostasni ljudi to kamenje svalili na grob, da pokojnikovo tijelo obrane od hijena."¹⁰¹ U srednjoj je Dalmaciji, 1879. godine, zapisano "da i Kraljević Marko dohodi u savez sa stećci. On je bio najveći junak, a i najmilostnijega srdca. Koga bi na megdanu pogubio, toga bi i ukopao; 'šarac' bi grob izkopao, dok bi Marko stećak donio. S toga je on stećak postavljao da nebi ljute zvieri mrtve lješine razniele."¹⁰² Najčešće su podaci sasvim kratki. U Orguzu na Livanjskom polju, sredovječna groblja nisu ograđena, na njima su "mašeti". "Di nije ograđeno, tu su kužna greblja, a mašeti se stave zato da ne bi zviri jile mrtvaca."¹⁰³ "Priča se da su stećci stavljeni na grobove, jer je neka 'živina' jela mrtve" (Donja Vast, Prozor).¹⁰⁴ U Malom Blaškom kod Banje Luke kažu za "mramorove" "da su stavljeni zbog nekih životinja koje su u staro vreme iskopavale i jele mrtvace".¹⁰⁵ U selu Humcima, na Majeveci, "veliko kamenje je navaljivano na grobove, jer je, kazuju, neka velika živina iskopavala leševe", a u Priboju, u istom kraju, misle da je toj svrsi služilo "ležeće mramorje", dok "stojeće mramorje" predstavlja nadgrobne spomenike.¹⁰⁶ U okolici Zvornika (u Donjoj Baljkovici) "tvrdi se da su ljudi 'u staro doba' morali ovako da pokapaju mrtvace, jer su postojale životinje koje su ih vadile iz grobova".¹⁰⁷ Za mnoga stara groblja narod misli da potječu od nekih bivših stanovnika, pa tako i u području oko donjeg toka rijeke Žepe koja utječe u Drinu ispod Višegrada. Tu kažu da su stećke podizali "Lutorani" "zbog toga što je u ono vrijeme bilo životinja koje su 'rovile i jele mrtvace' ".¹⁰⁸ Nekoliko je podataka zabilježeno u zapadnoj Srbiji. U Rudniku i njegovoj okolici kažu da su nekad ljudi "teške znakove nad mrtvacima metali što su onda bile neke životinje na formu medveda (valjda hijene), koje su grobove otvarale i mrtvace vadile i ždrale".¹⁰⁹ I na Zlatiboru debele su ploče polagane "po grobu da ' hijene ne bi vadile mrtvace' ".¹¹⁰ U selima uz Drinu, u okolici Bajine Bašte, kazuju neki "da su se tako teški spomenici radili da bi se tijela umrlih zaštitila od 'nekih opakih životinja' koje su mrtve otkopavale,

100. V. Vuletić - Vukasović, 1897, 32. Usp. i 116 gdje je kraći tekst, prema kojem je fra Grgo Martić rekao "da se od pamtivijeka priča, da su na grobove (grobnice) udarali onako golemo kamenje, da ne bi zvijeri vadile telesa". Isti tekst objavljen je i ranije, usp.: V. Vuletić - Vukasović, 1989, 101.

101. Ć. Truhelka, 1891, 368.

102. Š. Milinović, 141.

103. M. Petrić, 1961, 43.

104. M. S. Filipović, 1955, 129.

105. P. Momirović, 152.

106. M. S. Filipović, 1969, 246, 16. (Priboj, "da životinje ne bi vadile leševe"). Vukove u tom kraju zovu "zvjerke" (182), "zvjerinje" (184).

107. D. Vidović, 238.

108. V. Palavestra, M. Petrić, 176.

109. J. Mišković, 221, nap. 1.

110. Lj. Mičić, 439.

odvlačile u svoje jazbine i tamo proždirale".¹¹¹ Ploče su se postavljale na grobove, pripovijeda se u okolici Sjenice "da zverovi ne bi jeli leševe".¹¹² Oko Plava, u Crnoj Gori, činilo se to nekad stoga "što su u to doba po okolnim planinama živjeli nekakvi zverovi, koji su raskopavali grobove".¹¹³ Ima takvih kazivanja koja se vezuju uz grobne humke, "gomile". U Popovu polju, u Hercegovini, one su "nasipane nad mrtvacima zbog neke životinje koja je jela lješeve".¹¹⁴

Najčešća je pojava da se u predajama okrivljuju za raskopavanje grobova "životinje", "neke životinje" ("neke opake životinje"), "neka živina" ("neka velika živina"), "zvijeri" (zviri, zvirinje, zverovi), "nekakvi zverovi" ("nekakva zvijer", "neko veliko zverinje"). Izuzetak je to što se u Korićanima i oko njih katkada spominje medvjed, a možda je o njemu bilo riječi i u okolici Rudnika, jer zapis glasi: "neke životinje na formu medveda (valjda hijene)". "Zvijer" koja iz grobova vadi tijela pokojnika "ka' hijena" spominje i Vid Vuletić - Vukasović, prema fra Grgi Martiću. Za hijenu se odlučio i Ćiro Truhelka te sabirač građe sa Zlatibora. Jedino posljednji podatak ima oblik vjerodostojnijega zapisa.

Iz blizine Rudnika, u Srbiji, potječe još jedan podatak. U mjestu Majdanu zabilježio je Milenko Filipović: "Pripoveda se: na grobove su stavljane velike stene da neko veliko zverinje noću ne bi vadilo leševe. To zverinje se zvalo 'džinovi!' ".¹¹⁵ "Džinovi" su jedno od imena za nekadašnje stanovnike toga kraja iz predaja, sudeći prema imenima starih grobalja od kojih se neka zovu "džinovska groblja". Stoga M. S. Filipović navodi da je kazivanje, koje je čuo, "već sasvim deformisano".¹¹⁶

Krajem prošlog stoljeća, kod Zgošće u Bosni, zapisano je pripovijedanje o tome da je nekada nekada Bog kaznio "vojvode i cara Nemanića, pa im zemlju napuni morskim Busunima, a to su bili ljudi sa jednim okom u glavi". Oni su se osilili i počeli činiti narodu svakakva zla. "Tako su im i mrtve iz grobova vadili, a krstove im u brašno stucavali pa nejač nagonili da od tog kamena krv jedu. Onda car naredi: da se na grobove navaljuju veliki stećci i mramori i toliki da ih busuni ne mogu odvaljati." Tada se

111. V. M. Ivanović, 266. Ima i onih koji misle da je kamenje polagano "da povampireni mrtvaci ne bi mogli iz grobova da iziđu".

112. M. S. Filipović, 1967, 213.

113. A. Jovičević, 406.

114. Lj. Mićović, 236 (Gomile su mogle nastati, kažu, i kamenovanjem zločinaca ili tako da bi netko, za pokoru, nosio kamenje.) Usp. i: S. Tomić, 311. Nije zapisano (izravno) kazivanje nego mišljenje autora o uzorku postanka gomila u okolici Nikšića. "To mogu biti tri uzroka: da li iz kakvih verskih običaja, da li iz bojazni da se grobovi ne pljačkaju i ne sknave, ili bojazan da divlji zverovi ne bi grobove razirivali i mrtvace jeli." Na sličan način o grobovima i o kamenim grobnim pokrovima razmišlja V. Čorović, 135, 141. Postojala je, drži, bojazan od pljačkanja grobova i "opravdan strah da divlje životinje, šakali, hijene i dr. ne izrove leševe pokojnika".

115. M. S. Filipović, 1960, 232, nap. 248.

116. M. S. Filipović, 1962, 154 (predaja je tu i ponovljena, s malim nebitnim izmjenama).

117. Genadija, monah, 437. Kazivanje je imalo poslužiti u sastavu rasprave o crkvi bosanskoj (o "babunima"), pa može možda biti dijelom "prilagođeno" (možda se, na primjer, izvorno moglo umjesto "krstovi" čuti: kosti.) Neobično je i, čini se, inače zasad u Bosni nepotvrđeno, ime "busuni", što ne mora značiti da je netočno. (Dugujem zahvalnost svima koji su pomogli da dođem do odlomka djela iz, u Zagrebu, nedostupnoga izdanja). - Za pripovijesti i predaje o jednoookom divu, usp.: V. Čajkanović, 85 - 93 i napose 506 (daljnji izvori; jedno oko mogu imati i psoglavci); T. R. Dorđević, 1953, 251, 252 (izvori); M. Bošković-Stulli, 1959, 126, broj 87, Atila kralj ("Bija je kralj ki je ima jeno oko na čelu, jenega na licu i usta na bok"; M. Bošković - Stulli, 1963, 76 - 77 (br. 20), 320 (varijante). Usp. i. L. Kretzenbacher, 5 - 26, napose 22 - 24, 25 - 26 (među podacima o psoglavcima nađu se, tu kao i drugdje, i podaci o jednoookim divovima; na ime "beseni" i sl. možda bi trebalo pomišljati u svezi s predajom iz Bosne.)

"nevjernici" "opet odsele preko mora".¹¹⁷

Priča koja potječe po svojoj prilici iz Hercegovine, s prijelaza stoljeća, nosi naslov: Soglati (Psoglati). "Dok su 'soglati po svijetu hodali, nigdje nije moglo od njih grob ni mezar ostati. Koliko mu drago da se mrtvac ukopa u zemlju, oni bi zemlju rasprčkali i otkopali mrca, pa ga izjeli i pojeli. Kad već ljudi tome jađu nijesu mogli nikako drukčije na kraj stati - pa što sve samo nijesu birali (probali)! - onda su počeli stećke mećati. Od tada, kako su počeli to činiti, malo su dušom odahli i otpočinuli, jer im više nijesu 'soglati dodijavali, ni mrtve im kopali ni jeli. Kad oni (mrtvi) nikom ništa ne rade, niti na put kome staju, neka niko ni njih ne uznemiruje u njihovoj vjekovječnoj kući."¹¹⁸

Potvrđuje tu priču noviji zapis iz okolice Gruda u Hercegovini. Kazivač je odgovor na pitanje o psoglavcima započeo izrekom: "Ovde su ti došli Tataři i poharali, sve popalilo, sedam stotin godin nije piva pivac u Bosni i Hercegovini." - Soglavaca "ima po svitu, ti navali kamen (na grob), a živine, naotedeni (loši), iskopaj mrtvaca, pa poj'di."¹¹⁹

U Bosni i Hercegovini ne pripovijeda se, čini se, mnogo o psoglavcima.¹²⁰ Kao bivše, iščezle stanovnike spominju ih predaje iz Crne Gore. I tu su oni bili ljudožderi.¹²¹ U Boki Kotorskoj "pasiglavci" su, na mjestu zvanom Pasiglav, ostavili groblje na kojem su grobovi pokriveni kamenim pločama. Pričalo se "da je u prastaro vrijeme, za cara 'Aleksandra', na Pasiglavu živio hrabar narod ..." "Da ne bi neprestano vojevali daleko od zavičaja, poubijali su jedan drugoga." Grobovi s pločama pak, da pripadaju tim Pasiglavcima.¹²²

Pripovijedanja o životinjama koje napadaju grobove, to jest opasnost da grobovi ne budu oskvrnuti, ima svoje oslonce u stvarnosti: u propisima o ograđivanju grobalja kao posvećenih mjesta i u ponegdje potvrđenim običajima da se novi grob zaštićuje. U više

118. I. Zovko, 1901, 142. Kazivači od kojih je zapisivao većinom su iz Ljubuškoga i iz Mostara (usp.: I. Zovko, 1899, 132, nap. 2). Zanimljivu predaju u kojoj ljudi žele zaštititi svoju grobnicu, a oskvrnuti tuđu donosi: I. Zovko, 1889, 97 - 98 (= 1893, 429 - 430). Dva su kralja vodila dugi rat u kojem su stanje vojske, gubici (pa i rane) uvijek bili jednaki na obje strane. Oba su u isti čas odlučila da otvore grobnicu protivnikovih predaka i da im izbace kosti, a da prije toga svoju grobnicu pokriju kamenom, da im se isto to ne dogodi. Susreli su se pri prevlačenju kamenova i pomirili, a stećci su se od tada postavljali kao uspomena na taj događaj.

119. D. Zorić. Iza prve rečenice zapisivač ne citira nego navodi: "Zatim dalje dodaje da ih ima po svitu ..." Riječi u zagradama dodaci su i tumačenje zapisivača. Kazivač je iz Gornjih Poerta. O psoglavcima Tatarima (i drugim narodima i ljudima), ljudožderima i dr. usp.: D. Klímová, osobito 232 - 237, 241 - 242.

120. Pripovijest s motivom o psoglavcima koji su u Rusiji, na kraju svijeta, gdje je "mračni vilajet", zapisao je u okolici Visokoga M. S. Filipović (1961, 217). Usp.: T. R. Dorđević, 1953, 252, 253 (za slična kazivanja drugdje). U zapadnoj Bosni i u Hercegovini mogu se čuti i predaje o vladaru s psećom glavom (ili drugim psećim obilježjima), po čemu se ti krajevi nastavljaju na slične tradicije u Dalmaciji, Lici i Hrvatskom primorju (M. Bošković - Stulli, 1967, 84 - 85 i Shematski pregled motiva, 71 - 72, broj 25 - 30.)

121. V. Palavestra, 1966, 34 i Indeks Građe, 58, pod A 14 7. (i navedeni izvori).

122. D. Stratimirović, 137 - 138.

123. Vlasiti zapisi iz Čadavice u okolici Mrkonjić - Grada, Dragiča kod Šipova, Gornjeg Pervana kod Banja Luke, Popovića kod Prnjavora. Svuda se radi o zaštiti novoga groba (u Čadavici dječjeg, koji nije dubok). Običaj je zasad zabilježen samo u Srba, u navedenim dijelovima Bosne, no bit će ga i drugdje. Prema: M. Stojanović, 190, kada je (u prvoj polovici prošloga stoljeća) djevojci iz Like netko u Slavoniji spomenuo roditelje, ona je odgovorila: "Nijesu ni tvoj otac i mati trnjem ograđeni, i njihov grob mogu psi priskakati". Usp. i prema nap. 124. Običaj je bio poznat i u nekih Roma (Cigana), kako to navodi H. Wislocki za neke grupe u Sedmogradskoj (čine to da sakriju grob i da nitko preko njega ne korača). J.-P. Clebert, 221, tumači to, kratko, nešto drukčije: "Mađarski Cigani stavljaju na grob trnje, koje navodno, može spriječiti mrtvaca da izađe iz groba". Ali i: "U Grčkoj ima istu funkciju težak kamen (koji često brkaju s običnim nadgrobniim kamenom)". Prema: G. Scotti, 153, Romi stavljaju na grob grane gloga i drugoga grmlja s trnjem, da bi grob zakrili i odvratili pljačkaše.

mjesta u sjeverozapadnoj Bosni na novi se grob nabaca granje, on se "zatrni".¹²³ U Kuča, u Crnoj Gori, "nekolicina rođaka poploče grob ozgo poklopnicama, koje se đekad izdalje donose", a muslimani to ne čine nego se "digne humčić, koji se često i dračama zagradi".¹²⁴ Boraveći kod Aromuna Faršeriotu u sjeverozapadnoj Grčkoj, zabilježio je G. Weigand da grob kopaju vrlo plitko, pa stoga na njega polažu nekoliko težih kamenih ploča, "da životinje ne oskvrnu leš".¹²⁵ Uz mnoge zapise o pokopavanju umrlih od kuge, postoji i podatak o liječničkoj naredbi u Srbiji, 1837. godine, da se trnjem moralo ograditi groblje i grobove umrlih od te zarazne bolesti.¹²⁶ Na posebne postupke s grobovima umrlih od kuge oslanjaju se i predaje o "kužnim grobljima", a mnogo ih ima i sa stećcima.¹²⁷ Pravo će im značenje trebati tražiti na drugoj razini. Značenje će trebati naći i podacima koji govore o trajnoj zaštiti groba kamenjem, ogradom - tiče li se to zaštite iz strahopoštovanja ili ima i koju drugu osnovu. Primjer može biti podatak bugarskoga etnologa Hriste Vakarelskoga koji se u svom opsežnom djelovanju bavio i pojavom grobova okruženih na površini vijencem kamenja. Pretežno su to, čini se, grobovi iz ranijih razdoblja, no u mjestu Đulevu kod Pangjurišta Vakarelski je, kaže, našao nove takve grobove s vijencem od tanjih, pločastih, u zemlju zabodениh kamenova. Svrha je tome - da ih ne ruju svinje koje mogu ulaziti u groblje.¹²⁸ Ostaje pitanje stvarne svrhe takve zaštite, a tako je, možda, i pri primjeru iz sela Krmpota (na primorskim obroncima Velebita), iz najnovijega doba. Jedan grob, u groblju sad ponešto osamljen, nakon nekog je vremena unaokolo ograđen ogradom od željeznih šipki, kažu, zbog vukova.¹²⁹

Pripovijedanja o stećcima koji su postavljani zbog "nekih" životinja pripadaju predajama. Prema svim zapisima, te su se životinje pojavile u davno doba, a tako se govori i o početku običaja pogreba u "koritu", u selu Korićanima. Tek će trebati pobliže utvrditi zašto se tu ponekad spominje medvjed. Životinja je inače samo iznimno određena; o čemu se radi iskrnsne ili naizgled slučajno (džinovi), ili u predaji širega sadržaja ("busuni"), ili u kraju u kojem su, čini se, svoje mjesto u predaji jasnije zauzeli psoglavci.¹³⁰ Veći broj sasvim sličnih zapisa u kojima se ponavlja pripovijedanje o nekoj (velikoj) životinji koja otvara grobove, uz iznimne primjere u kojima je

124. S. Dučić, 265 (razlog nije naveden).

125. G. Weigand, 203.

126. V. Mihailović, 107, (108). Goveda uginula od stočne kuge u Srbiji, 1849 - 1850. godine, valjalo je duboko zakopati i zemlju pokriti tmjem (D. Divljanović, 109).

127. Može se usporediti primjer uz napomenu 103. Stečke bi u takvoj prilici valjalo postavljati odmah nakon pogreba.

128. H. Vakarelski, 122.

129. Za podatak zahvaljujem kolegici Nives Rittig - Beljak koja je pojavu primijetila prije nekoliko godina i, kao etnolog, odmah posumnjala u stvarnu valjanost obrazloženja koja je čula. Vukova tu (više) nema, a ostalo bi i pitanje stvarne mogućnosti zaštite grobova ne odviše visokom ogradom.

130. Svi su zapisi o pojavi životinje koja otvara grobove stavljeni u prošlost, a u nekima se to i ističe posebnim izrazima ("u staro doba", "u ono vrijeme" i sl.). Najmanje je u tom pogledu izrazit zapis sa Zlatibora (Lj. Mičić, nap. 110), no povezan je sa spomenicima na takozvanim "grčkim" grobljima. Groblja su iz ranijega doba, a i "Grka", po predajama, više nema; i ostale se predaje često vezuju uz takve negdašnje "tuđe" grobove. - Pri radu s predajama veći broj primjera omogućuje i da se utvrde ponavljanja i da se možda nađu iznimke koje mogu biti ishod naslijeđenoga oblikovanja predaje u nekom kraju ili nešto drukčiji njen sadržaj u pojedinim kazivača.

"životinja" imenovana, dovoljno jasno može uputiti na svoje prilično stare izvore.

"Pete godine za vladanja Bele, sina Andrije kralja Ugarske, druge godine Garganove, kužni se narod Tatara približio ugarskim stranama." "Odvratna im je upotreba kruha, upotrebljavaju ravnodušno meso čistih i nečistih životinja ... " "Sami se Tataci ne izlažu rado smrti, ali ako se dogodi, da neki od njih pogine u ratu, smjesta ga ponesu i, iznijevši ga zakopaju na vrlo skrivenom mjestu izravnavajući mogilu i gazeći mjesto konjskim nogama, da se ne bi pojavio neki znak grobnice." - "U ono je vrijeme kralj Koloman sretno odselio sa ovoga svijeta Gospodinu." "A sahranjen je u samostanu propovjednika u Čazmi, ukopan u skrovitom mauzoleju, jer je preopaki tatarski narod razbijao grobove kršćana, a najviše knezova, oskvrnjujući ih bezbožnim rukama, a kosti su prosipali." - "Tada su mnogi učeni stari ljudi ispitujući stare spise zaključivali, naročito iz riječi mučenika Metodija, da su ovo oni narodi, koji moraju prethoditi dolasku Antihrista."¹³¹

Među "jezicima" iz "sjevernih strana", "poganim" jezicima koje je Aleksandar Veliki "zazidao" iza dviju gora koje su se za njima sklopile, a mjedena vrata se za njima zatvorila, spominju se i psoglavci. Zatvoreni su bili i Gog i Magog i čitav niz naroda čija su imena u brojnim rukopisima romana o životu Aleksandra Velikog donekle različita.¹³² Odjek te pripovijesti u usmenoj književnosti odavno je poznat.¹³³ Poblizi opisi "nečistoće" zatvorenih naroda i navještaj njihova povratka pred dolazak Antikrista ponavljaju se u rukopisima djela Slovo Metodija Patarskoga ("o carstvii jazyk poslednih vremen"). Jeli su sve vrste "nečistih" životinja i mrtva tijela koja nisu pokopavali. Kad se otvore "sjeverna vrata", u jednom od razdoblja različitih događanja pred kraj svijeta, sudnji dan, činit će to isto.¹³⁴

Posljednji dan bitni je sadržaj povijesnih predaja, bilo da se već dogodio ili će se tek dogoditi, ili oboje. Prema svjedočanstvu našega Tome Arhidakona, pa i drugih ljetopisaca, pripovijedanja o zatvorenim narodima koji će pred taj dan izaći u svijet, davno su mogla ući u sadržaj prigodnih kazivanja i predaja. Najraširenija su i odavno zabilježena pripovijedanja o vladaru koji spava i u dani će se čas probuditi.¹³⁵ Na nekim su južnoslavenskim prostorima, u Bosni, ali i ne samo u njoj, neki dijelovi predodžbe o događajima koji će se zbiti pred kraj svijeta mogli naći svoj poseban odraz.

O nastojanjima da se grobovi trajnije zaštite od oskvrnuća, od životinja, postoje dva starija svjedočanstva. U toku svojih putovanja po krajevima pod Turskom, našao se isusovac Bartol Kašić, 1613. godine, kod crkve svetoga Križa u župi Križevcima, koja je tada postojala u okolici Valpova. "Crkva leži u polju, a okolo nje moglo se vidjeti premnogo grobova vjernika, u kojima su mrtvaci poduboko zakopani, da ih ne bi vuci i psi van iskopali. Stanovnici nazivaju posvuda ovakove skupine grobova 'groblijima' (grobija). Na pojedine grobove navale ili kakav silno teški panj od stabla, ili naprave što

131. *Toma Arhidakon*, 123 - 145 (navedeni odlomci: 123, 137, 138, 139).

132. *V. Jagić*, 299 - 300; *S. Novaković*, 109 - 110; *Ch. A. van den Berk*, 426 - 429.

133. *Usp.: S. Novaković*, XXVII - XXXII.

134. *Prema: N. Tihonravov*, 217 - 218, 224 - 225; 233 - 234, 245; 258 - 259; 272 - 273, 279 - 280.

135. *I. Grafenauer* (osobito povijesne usporedbe i razmatranja, s izvorima, 87 - 179).

mogu veću mogilu od teškog kamenja." Žene stavljaju na grobove hljeb, jabuke i drugo voće, ne izravno za pokojnike, već za siromahe, da bi se oni molili za mrtve.¹³⁶ Bartol Kašić je posjetio i groblje u Srijemskoj Mitrovici. Spominje da je nad uzglavljem svakoga groba bilo na dan pogreba, po starom običaju, posađeno stablo, ali drugo što o izgledu grobova ne navodi. Vodio je i sprovode katolika koji su živjeli u Beogradu. Ističe da je tijelo pokojnika zatvoreno u škrinji. Groblje je udaljeno od mjesta i ima čvrstu ogradu i dobro utvrđena vrata, "tako da nisu mogli doći ni razbojnici, ni vukovi ni psi da iskopaju ili opljačkaju pokojne." Raka je bila duboka "3 ili 4 lakta".¹³⁷ Kašić je na groblju u Križevcima bio još jednom, 1619. godine. Dio njegovih zapažanja odgovara opisu od nekoliko godina ranije, ali opis grobova potpuno je izostavljen.¹³⁸

Dominikanac Serafino Razzi boravio je 1576. i 1577. godine u Vastu, u Italiji. U okolici toga grada posjetio je jedno selo nastanjeno sa stotinjak slavenskih obitelji koje su došle, navodi, kao bjegunci, da sačuvaju vjeru i da ne ostanu među nevjernicima. Žive još većinom u kolibama s ognjištem, sobama, ostavom i stajom, ali nisu siromašni, obrađuju zemlju, imaju u naselju sve potrebne radionice i svećenicima daju godišnji prinos i darove. Nemaju još vinograda, ali nabavljaju vino u Vastu. Mnogi znaju i talijanski. Crkva im je izvan sela, a oko nje je groblje okruženo jarkom. Razzi je gledao dolazak žena koje su nosile priloge crkvi, svijeće, lan, hljebove. Na vratima crkve uzimaju one blagoslovljene vode i nose je do grobova koji su pokriveni krupnim kamenjem, kaže, "zbog toga, mislim, da ih proždrljive zvijeri ne iskopaju".¹³⁹

Premda se podaci iz obje vijesti iz 16. i 17. stoljeća mogu, možda, različito tumačiti, podatak Bartola Kašića o dubini grobova valjat će uzeti u obzir pri pažljivom razvrstavanju etnoloških i arheoloških podataka. U Korićanima navode da su stavljanjem pokojnika u "korito" nadomjestili osobine tla u svome groblju. Tlo je kamenito i grobovi se ne mogu duboko kopati. Arheološki su podaci različiti, za primjer se mogu navesti nalazi s groblja na Pavlovcu kod Sarajeva. "Dubina ukopa je uglavnom zavisila od materijala od kojeg je napravljena grobnica. Dno kamenih grobnica ležalo je u prosjeku na dubini oko 1,00 do 1,30 m. - "Drvene grobnice, osim četiri izuzetka, postavljene su dublje od kamenih jer se računalo na njihovu trošnost i mogućnost sknavljenja grobova." Lijesovi za koje je utvrđeno da su od izdubljena stabla nađeni su na dubini od 2,40 do 2,60 metara, ostali primjerci drvenih lijesova na tek nešto manjoj dubini (od 2,00 do 2,20 m). Iznimka su četiri primjerka ukopana plice (1,00 do 1,60 m).¹⁴⁰

136. F. M. (F. Milobar), 265; usp. B. Kašić, 1987, 54 i B. Kašić, 1940, 50. Donosimo stariji prijevod Frana Milobara, jer je, mislimo, vjerniji izvorniku. Milobar nema prijevoda cijeloga Kašićeva djela, pa za ostale podatke treba koristiti prijevod u novijem izdanju.

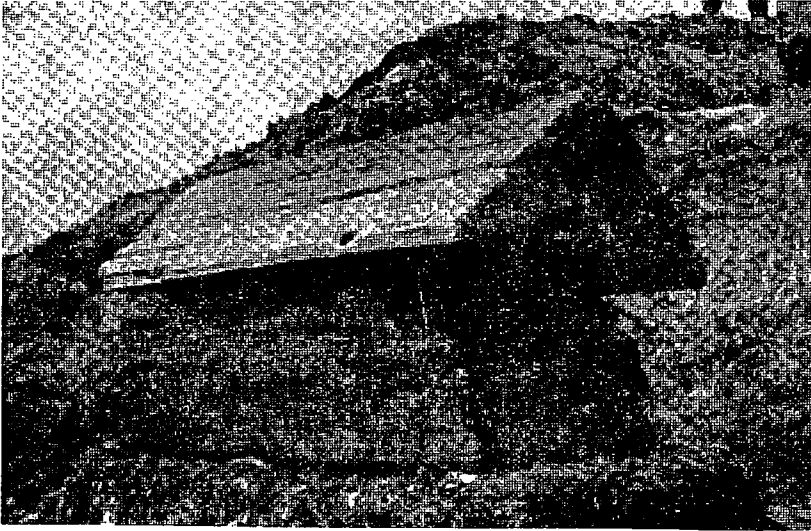
137. B. Kašić, 1987, 49, 59.

138. *Isto djelo*, 99 - 100 (usp. B. Kašić, 1940, 98).

139. M. Rešetar, 25 - 27 (opis groblja, 26 - ... "dando l' aqua Santa alle sepolture coperte di grossi sassi e pietre, per ragione, credo, che le fieri divoratrici no le scavino"). Po mišljenju autora, Slaveni su mogli doći krajem 15. stoljeća, no u gradu Vastu postojala je slavenska kolonija u 14. stoljeću, a 1522. živjelo je tu pedeset slavenskih obitelji (stranica, dotično stupac, 24). Stariji naseljenici u Vastu bili su Dalmatinci, a možda i noviji došljaci nisu bili iz daleka zaleđa (prema opisu, žene su o pasu imale obješene noževe i škropilicu).

140. L. Žeravica, 187 - 188. Plice su ukopani lijesovi u grobovima broj 10, 18, 19 i 20, a iz opisa (str. 183, 184) nije moguće utvrditi tome razloga. Nad grobom broj 19 bio je stećak. Vrstu lijesova nije bilo moguće odrediti, no nalasci u grobu broj 20 upućuju na mogućnost da se radilo o "koritu" (str. 184).

Na istom groblju, na Pavlovcu, u grobu broj 21, ispod stečka, nađena je drvena škrinja izrađena od šest dasaka, a na nju je bio položen pokrovac istesan od jednoga komada

Slika 12. Drveni lijes u obliku sarkofaga (Pavlovac, Sarajevo).

hrastovog drveta u obliku krova na dvije vode.¹⁴¹ To nije jedini do sada pronađen primjerak te vrste lijesa. Prvi je iskopan pred ulazom u kapelicu dvora na Bobovcu. U raku s ožbukanim dnom bio je položen "pokojnik u drvenom kovčegu, veličine 200 x 75 x 70, formiranom u obliku kuće na sljeme. Nakon toga sarkofag je u doslovnom smislu zaliven malternim cementom, čija je debljina s gornje strane iznosila 20 - 30 cm."¹⁴² Poklopac iz jednoga komada drveta, oblikovan poput krova, nađen je i u okolici Foče, po svemu sudeći usputno.¹⁴³ Može se spomenuti da je i poklopac nekih od kamenih lijesova isklesan tako da mu se gornja strana uzdiže i da završava sljemenom.¹⁴⁴

141. *Isto djelo*, 184 - 185 (i slika broj 3), 192 - 193. Škrinja je bila zatvorena sa svih strana (i odozgor), a stranice su joj cjelovite daske međusobno spojene dijelom užljebljivanjem, dijelom klinovima. Dno škrinje ležalo je na dubini od 2,50 metara, a sljeme na nju položenog (i vjerovatno za nju zakovanoga) krova bilo je 1,20 metara ispod površine zemlje. "Funkcija krova bila je vjerovatno da, onako težak, čuva grobnicu od oštećenja ili nasilnog otvaranja" (str. 193). Autorica dotiče i pitanje mogućnosti da se pojam kuće (ili hrama) odrazi na nekim stećcima, na mauzolejima i grobnicama, te i na ovom posebnom drvenom sarkofagu (str. 193 - 194).

142. P. *Andelić*, 1973, 106. Poblža izvedba škrinje nije opisana.

143. L. *Žeravica*, 193 (i napomena 37). Poklopac je iskopan u selu Zavajitu, ispred škole. Može se spomenuti da postoji zanimljiv nalazak dvaju kamenih kasnosrednjovjekovni sarkofaga u selu Slavkovici, jugoistočno od Valjeva. Oblikovani su poput uglatih škrinja (jedan ima i četiri nožice). Nađeni su u tlu kapelice, nekad dograđene uz porušenu crkvu, oko koje je groblje na kojem su nađeni i stećci. Oprema grobova je raznolika i traži pozornost (D. *Madas*, napose 107 - 108 i slike: 6, str. 106, 7, str. 107, 8, str. 109).

144. Usp. prema: L. *Žeravica*, 189 - 191, sažeto, 191 - 192. Poklopac u obliku krova imali su sarkofazi iz Divičana kod Jajca, Puhovca kod Zenice, neki od nađenih u okolici Travnika, u Biloj i u Čuklima, te sarkofag iz Biskupa kod Konjica. U okolici Sarajeva bili su poklopljeni ravnim pločama, a takvi su nađeni i na Pavlovcu (str. 188)

Mnogo je pojedinosti pri kamenim i pri drvenim dubenim lijesovima koje će tek trebati razvrstati i razmotriti (oblikovanje udubine i poklopca, rubova, otvor na dnu), ali neće biti sumnje u njihovu dobrim dijelom dobnu, a moguće je i značenjsku podudarnost na prostorima Bosne i Hercegovine. Još je veća raznolikost u oblicima stećaka, ali i dubene lijesove i stečke povezuje težnja za trajnošću groba. Može to biti u osnovi još jedan od pokazatelja (uz druge pojedinosti) za utjecaje dubokih naslijeđenih kulturnih tokova iz megalitskih kultura.¹⁴⁵ Kulturni utjecaji koji su djelovali na oblikovanje ukrasa na stećcima, a potječu iz razina civilizacije i obrazovanih slojeva, dobro su poznati, no trebalo bi možda, razmišljati i o širim, dosta naglim, dubokim i domišljatim zahvatima iz istih izvora na uređaje srednjovjekovnih grobova, ne isključivo samo na području srednjovjekovne Bosne. Uz ostalo - sarkofag je, sarkofag, a čini se da je to nekome moglo biti dobro poznato.

Kada je riječ o ljudožderima, može se još dodati podatak iz apokrifnog spisa pod naslovom: Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera. Prema glagoljskim rukopisima, i tijela pokojnika i žive ljude ljudožderi vode nad korito, gdje ih kolju i sijeku.¹⁴⁶ Isti se motiv nalazi u rukopisima makedonsko - bugarske redakcije. U primjercima na grčkom jeziku, na kojem je i izvornik, te u slavenskim tekstovima ruske i srpske redakcije, na istom mjestu spominje - peč.¹⁴⁷

Ljudožderi, ako bi kao hranu uzimali u obzir i vlastite pokojnike, nemaju, dakako, groblja. U okolici Smedereva zapisana je pripovijest koja o tome jasno govori. Čovjek kome su umirala djeca odlučio je "da potraži zemlju u kojoj nema groblja, to jest u kojoj se ne umire". Našao ju je, a kad mu se žena razbolila susjedi su se za nju i previše raspitivali. "Kako žena nije nikako umirala, jedan od suseda izađe iz strpljenja i zapita čoveka zašto je ne prikolje kad već neće da umre, jer su, veli, željni ljudskoga mesa. Čoveku odmah bude jasno zašto u tome mestu nema groblja ..."¹⁴⁸ Manje je očigledno kad se odlomak pojma o takvim ljudožderima pojavi u predajama, ali njima su odlomci svojstveni, a svojstvene su im i na običnoj razini razmišljanja nerazumljive suprotnosti. Predaja iz okolice Takova koja se tiče groblja "džinova", a ti su ljudožderi koji i mrtve iskopavaju, samo je (uz predaje o psoglavcima) jedan od najrazvidnijih primjera iz niza tih kazivanja o "životinjama". Više je nego suprotnost podizanje stećaka i upadljivo obilježavanje grobova, ako netko očekuje sudnji dan i dolazak onih koji će grobove

145. Usp.: *M. Gavazzi, 1978*. Pošto je izložio niz pojava i pojedinosti (pa i onih u svezi sa stećcima) kojima je, na osnovi usporedbe, teško poreći megalitski značaj, M. Gavazzi je istaknuo pitanje "u koje su vrijeme i iz kojega pravca - ili pravilnije formulirano: u koja su eventualno različita doba i iz kojih možda različitih pravaca - prodirali megalitski elementi u jugoistočnu Evropu". Mogli su se tu pojaviti u prehistorijsko doba "ili su se kasnije (možda mnogo kasnije) pojedini megalitski elementi (već oslobođeni nekadašnjeg jedinstvenoga megalitskog kulturnog kompleksa), nošeni određenim kulturnim strujama koje su djelovale na Balkanu, našli ovdje kao u sekundarnom prostoru širenja, na što bi neki indiciji i upućivali" (str. 235).

146. *B. Grabar, 189, 197* (donose mrtve nad korito), 190, 198 (živu djecu vode ka koritu). Dva teksta koje autorica do najmanjih pojedinosti rasčlanjuje i uspoređuje potječu iz 15., dotično početka 16. stoljeća, s dvije različite strane čakavskoga područja (str. 119, 137 - 138).

147. *Isto djelo, 150 - 151.*

148. *T. R. Dorđević, 1930, 125.*

otvarati. Ni pokop u "koritima" ne bi ih, kako to neke predaje tvrde, zaustavio. Riječ je o pitanjima oko posljednjega suda i uskrsnuća mrtvih, ali podaci upućuju na još nešto: na pitanje "čistih" i "nečistih", jer na pozornici su narodi koji jedu "nečisto i skvrno". Pitanje je, dakako, što su od toga za tadašnje i za buduće gledatelje trebali predstavljati oni koji leže u "koritima" i pod stećcima.¹⁴⁹

Složenom sustavu predodžbi koji se mogao odraziti u posebnim pogrebnim običajima bilo bi etnološkim putovima moguće prići s nekih drugih strana, u prvom redu s područja još nedovoljno raspravljenih slavenskih vjerovanja i kazivanja o životu i o smrti. Od značenja bi moglo biti i poznavanje točnih pojedinačnih podataka o pojavi pogreba u lijesu od dubenoga stabla u nekih Rusa, Bjelorusa i karpatskih Ukrajinaca. Običaj je u dijela sjevernih Slavena imao, čini se, dugo trajanje, a održao se ponegdje i do našega stoljeća.¹⁵⁰

149. Kao etnolozi rekli bismo da u obzir dolaze i jedni i drugi, ali to još treba posebno dokazivati. Ne možemo ulaziti u izvore o Crkvi bosanskoj, ni u rasprave o njoj, ni u mišljenja jednako različita kao što su i izvori, ne samo o toj "herezi". Ne raspravljamo ni o mišljenjima koja se tiču stećaka. Moguće je samo napomenuti da su suprotnosti vrlo stare. Već apostol Pavao spominje (1 Tim 4, 1 - 3): "Duh izričito veli da će u posljednja vremena neki odpasti od vjere i pristati uz prijevare duhove i đavolske nauke, podmukle lašce, koji su ožigosani u vlastitoj savjesti, koji zabranjuju ženidbu i (naređuju) uzdržavanje od jela" ... Ali i (2 Tim 3, 1 - 5 i dalje): "Ali ovo znaj: u posljednje će doba nastati teška vremena, jer će ljudi biti samoživi, lakomi, umišljeni, oholi, psovači, nepokorni roditeljima, nezahvalni, bezvjernici, bez ljubavi, nepomirljivi, klevetnici, razuzdani, neotesani, neprijatelji dobra, izdajnici, naprasiti, bahati, ljubitelji požude" ... Među izvorima, obećanje o uspostavi grobalja spominje se samo u abjuraciji bosanskih "krstjana", a svi usporedni izvori nisu domaći, pa je s određenim pravom odbačeno mišljenje da "bosanski krstjani nisu imali poseban prostor, određen za pokapanje braće i onih, koji bi slučajno tamo umrli". No možda stoji da bi to "razmatranje moglo unijeti nešto svjetla i kod proučavanja 'bogumilskih grobišta' u Bosni" ... (D. Kniewald, 131 - 133, usp. i 128, 193). Spominjemo i potrebu pažljivih antropoloških analiza i određenijih interpretacija nalazaka posmrtnih ostataka, napose u izrazitije obilježenim grobovima. Primjer može biti kostur tepčije Batala iz grobnice u Gornjem Turbetu kod Travnika, to jest potreba prosudbe o tome da li je čovjek čiji su to ostaci mogao obavljati važnije državničke dužnosti (prema: J. Petrović, 1923 i S. Živanović). Nisu ovom prilikom razmatrani ni neki od podataka koje bi mogli dati natpisi na stećcima, jer valjalo bi ući u složena pitanja i pojave različita podrijetla.

150. Usp. M. Gavazzi, 1978, 246 i nap. 4 (i navedeni izvori); K. V. Čistov, 412; V. Dal', 396, pod: Grob, 466, pod: Dom (Domovina). Udaljenosti nisu male, ali neke su podudarnosti značajne. Što se tiče razlika u razdobljima, etnologija ih katkada može premostiti za razliku od drugih srodnih znanosti. Treba se sjetiti sela Korićana. U pobliza razmatranja može se ući tek kada izvori budu dostupni.

Citirani izvori i djela (navedena uglavnom u svojstvu izvora):

Skraćenica: GIZMS = Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini i dr.)

Andrić, Jasna: Zapisi iz sela Gornji Orašac, općina Skender Vakuf (1966 godine), Dobretići, općina Skender Vakuf, Korićani i Guča Gora, općina Travnik (1973. godine). (Orašac i Dobretići prirodno su, gospodarski i kulturno, povezani s Jajcem.)

Andelić, Pavao: Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo, 1973.

*** Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog, GI ZMS, Arheologija, Nova serija, 34, Sarajevo, 1980, 183 - 247.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine (u napomenama: Arheološki leksikon), 2,3, Sarajevo, 1988.

Von Asbóth, Johann: Bosnien und die Herzegowina, Wien, 1888.

Bakula, Petar (preveo Vencel Kosir): Hercegovina prije sto godina ili topografsko-historijski šematizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata (Šematizam fra Petra Bakule), Mostar, 1970.

Van den Berk, Christian Alphonsus (uredio): Der sebische Alexanderroman, München, 1970.

Bešlagić, Šefik: Kalinovik, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo, 1962.

*** Grborezi (suradnik Đuro Basler), Srednjovjekovna nekropola, Sarajevo, 1964.

*** Stećci u Ziemlju, Starinar, 15 - 16, Beograd, 1966₁, 279 - 292.

*** Popovo, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo, 1966₂.

*** Stećci centralne Bosne, Sarajevo, 1967.

*** Stećci Hodova, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, 12, Dubrovnik, 1970, 113 - 163.

*** Stećci, Kataloško - topografski pregled, Sarajevo, 1971.

*** Stari grad Jeleč u Podrinju, Prilozi, 11 - 12, Sarajevo, 1976, 221 - 236.

*** Stećci - Kultura i umjetnost, Sarajevo, 1982₁.

*** Izvještaj o probnom kopanju na Crkvini kod sela Vrutci 1960 - 1961. god., GIZMS, Arheologija, Nova serija, 37, Sarajevo, 1982₂, 87 - 92.

*** Korito čatrnje u Hamzićima, Hercegovina, 6, Mostar, 1987, 71 - 81.

Bojanovski, Ivo: Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), 2, Godišnjak (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine), 17, Sarajevo, 1978, 51 - 125.

Bošković - Stulli, Maja: Istarske narodne priče, Zagreb, 1959.

*** Narodne pripovijetke (Pet stoljeća hrvatske književnosti, 26), Zagreb, 1963.

*** Narodna predaja o vladarevoj tajni, Zagreb, 1967.

*** Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine, Narodna umjetnost, 5 - 6, Zagreb, 1968, 303 - 432.

- Clébert, Jean - Paul:** Cigani, Zagreb, 1967.
- Von Csaplovics, Johann (Čaplović, Jan):** Slavonien und zum Theil Croatien, 1, Pesth, 1819.
- Čajkanović, Veselin:** Srpske narodne pripovetke, Srpski etnografski zbornik, 41, Beograd - Zemun, 1927.
- Čistov, K. V.:** Semejnye obrjady i obrjadovjy fol'klor, u: Etnografija vostočnyh Slavjan, Moskva, 1987, 396 - 416.
- Čremošnik, Irma:** Nalazi nakita u srednjevjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, GIZMS, Nova serija, 6, Sarajevo, 1951₁, 241 - 270.
- ***** Nalaz staroslavenskih mamuza iz Sultanovića, GIZMS, Nova serija, 6, 1951₂, 311 - 321.
- ***** Srednjevjekovna kapa iz Bile kod Travnika, GIZMS, Nova serija, 7, Sarajevo, 1952, 111 - 120.
- Ćorović, Vladimir:** Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u Srednjem vijeku, Naše starine, 3, 1956, 127 - 147.
- Dal', Vladimir:** Tolkovjy slovar' živogo velikoruskogo jazyka, 2, Moskva, 1979⁶.
- Divljanović, Dragoljub:** Uloga starih lekara i veterinaru u suzbijanju goveđe kuge u Srbiji 1849/50. godine, u: Zbornik radova Prvog kongresa za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Sarajevo, 1970, Beograd, s. a., 107 - 111.
- Dučić, Stevan:** Život i običaji plemena Kuća, Srpski etnografski zbornik, 48, Beograd, 1931.
- Dorđević, Dragutin M.:** Neki naši kultni kamenovi i verovanja u vezi s kamenom, Leskovački zbornik, 8, Leskovac, 1968, 113 - 119.
- Dorđević, Tihomir R.:** Ljudožderstvo, u: Naš narodni život, 1, Beograd, 1930, 110 - 128 (= Naš narodni život, 1, Beograd, 1984², 88 - 102).
- ***** Psoglav u verovanju našega naroda, u: Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju, Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju, Srpski etnografski zbornik, 66, Beograd, 1953, 105 - 109.
- Filipović, Milenko S.:** Visočka nahija, Srpski etnografski zbornik, 43, Beograd, 1928, 191 - 647, 677 - 774 (Registar).
- ***** Rama u Bosni, Srpski etnografski zbornik, 69, Beograd, 1955, 1 - 228.
- ***** Takovo, Srpski etnografski zbornik, 75, Beograd, 1960, 1 - 317.
- ***** Kineski zid u balkanskom folokloru, Godišnjak (Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine), 2, Sarajevo, 1961, 213 - 218.
- ***** Starinska groblja u predelu Takovo, Prilog proučavanju stećaka, Naše starine, 8, Sarajevo, 1962, 153 - 162.
- ***** Različita etnološka građa iz Crne Gore i Sandžaka, u: Različita etnološka građa, Srpski etnografski zbornik, 80, Beograd, 1967, 149 - 221.
- ***** Majejica; S osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majejičkih Srba, Sarajevo, 1969.

- Gavazzi, Milovan: Dubeni mrtvački lijes u srednjoj Bosni, u:
Vrela i sudbine narodnih tradicija, Zagreb, 1978, 244 - 246.
- * * * Uz megalitik jugoistočne Evrope, u: Vrela i sudbine narodnih tradicija, Zagreb,
1978₂, 226 - 235.
- * * * Grobovi s krugom od kamenja u Bosni i Hercegovini, u: Vrela i sudbine narodnih
tradicija, Zagreb, 1978₃, 236 - 243.
- Genadija, monah: Bosanska crkva za vrijeme kraljeva, Bosansko - hercegovački
istočnik, 5, Sarajevo, 1891, 436 - 439 (stranice se tiču jednoga nastavka djela).
- Glavaš, Tihomir: Iskopavanje preromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne,
GIZMS, Arheologija, Nova serija, 37, Sarajevo, 1982, 93 - 118.
- Hoernes, Moriz: Alterthümer der Hercegovina (II.) und der südlichen Theile Bosniens,
Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie
der Wissenschaften, 99, Wien, 1882, 799 - 946.
- Hoffer, Aleksander: Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru, GI ZMS, 7,
Sarajevo, 1895, 43 - 61.
- * * * Zlato i druge rude u travničkom kotaru, GIZMS, 9, Sarajevo, 1897, 411 - 423.
- Horak, Leopold: Običaji u Korićanima, Arhiv Odbora za narodni život i običaje
(Etnološkoga zavoda) Jugoslavenske (sada: Hrvatske) akademije znanosti
i umjetnosti, SZ 221, s. a.
- Horvat, Anđela: O stećcima u Slavoniji, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti
Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 13 (1- 2 - 3), Zagreb, 1965,
111 - 138.
- Ilić, Luka (Oriovčanin): Narodni slavonski običaji, Zagreb, 1846.
- Ivanović, Vojin M.: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Podrinju,
Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu, 17, 1954, 221 - 271.
- Jagić, Vatroslav: Ogladi stare hrvatske proze IV, Život Aleksandra Velikoga,
Starine, 3, Zagreb, 1871, 203 - 331.
- Jovanović, Ljubomir: Mlava, Srpski etnografski zbornik, 5, Beograd, 1903,
247 - 458.
- Jovičević, Andrija: Plavsko - gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular,
Srpski etnografski zbornik, 21, 1921, 383 - 587.
- (Kašić, Bartol) priredio Miroslav Vanino: Autobiografija Bartola Kašića, u:
Građa za povijest književnosti hrvatske, 15, Zagreb, 1940, 1 - 144.
- Kašić, Bartol (preveo Stjepan Sršan), Putovanja južnoslavenskim zemljama,
Privlaka, 1987.
- Klímová, Dagmar: Les guerres turques dans les narrations populaires, III,
Ethnologia slavica, 4, Bratislava, 1973, 199 - 245.
- vić (Knežević, Antun): Listovi o Bosni, Bosanski prijatelj, 4, Sisak, 1870, 59 - 160.
- Kniewald, Dragutin: Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima,
Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 270, Zagreb, 1949,
115 - 276.
- Vračko - Korošec, Paola: La nécropole de Han - Hreša, GIZMS, 52/1,
Sarajevo, 1941, 45 - 47.

- Korošec, Paola:** Srednjevjekovne nekropole okoline Travnika, GI ZMS, Sarajevo, Nova serija, 7, 1952, 375 - 407.
- Kretzenbacher, Leopold:** Kynokephale Dämonen südosteuropäischer Volksdichtung, München, 1968.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan:** Putovanje po Bosni, Zagreb, 1858.
- Kumbaradžić Bogojevik', Lidija:** Posledni ostatoci od stari javni češmi vo Skopje, Zbornik (Muzej na grad Skopje), 1, Skopje, 1964, 37 - 55.
- Lovrenović, Ivan:** Stećci okoline Mrkonjić - Grada, Naše starine, 14 - 15, Sarajevo, 1981, 85 - 96.
- Madas, Dimitrije:** Elements of Economic and Social Characteristics in the Medieval Necropolis at Slavcovica in the Period 13 th - 15 th Century, Balcanoslavica, 9, Beograd, 1980, 99 - 114.
- Mandić, Mihovil:** Sarkofag od muljike s dječjim kosturom iz Čukli kod Guče Gore, GI ZMS, 40/2, Sarajevo, 1928, 55 - 56.
- Matijašević, Vladimir:** Baltići (Balte - Dobrete), Njihova prava i njihova povjest, Zagreb, 1929.
- Mazalić, Doko:** Stara crkva u Sarajevu, GIZMS, 54, Sarajevo, 1943, 241 - 269.
- *** Semizovac i okolina, GIMZS, Nova serija, 4 - 5, Sarajevo, 1950, 403 - 410.**
- *** Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka, GIZMS, Arheologija, Nova serija, 9, Sarajevo, 1954, 227 - 253.**
- *** Hrišćanski nišani u okolini Travnika, Naše starine, 4, Sarajevo, 1957, 97 - 118.**
- Mićić, Ljubomir Ž. :** Zlatibor, Srpski etnografski zbornik, 34, Beograd, 1925, 397 - 500.
- Mićović, Ljubo:** Život i običaji Popovaca, Srpski etnografski zbornik, 65, Beograd, 1952.
- Mihailović, Vojislav:** Borba protiv kuge u Srbiji pre sto godina (Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, 27), Beograd, 1937.
- Miletić, Nada:** Novi prilozi poznavanju autohtonih kulturnih elemenata u Bosni u doba doseljenja Slovena, u: Simpozijum, Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, Sarajevo, 1969, 233 - 238.
- *** Izveštaj o iskopavanjima srednjovekovnih nekropola u Buškom Blatu, GIZMS, Arheologija, Nova serija, 37, Sarajevo, 1982, 123 - 165.**
- Milinović, Šimun:** Stećci, Vienac zabavi i pouci, 11, Zagreb, 1879, 126 - 127, 140 - 143.
- M.F. (Milobar, Fran):** Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII stoljeća, GIZMS, 16, Sarajevo, 1904, 251 - 266, 449 - 456.
- Mišković, Jovan:** Opis rudničkog okruga, Glasnik Srpskog učenog društva, 34, Beograd, 1872, 178 - 335.
- Momirović, Petar:** Dve drvene crkve u Bosanskoj krajini, Naše starine, 1, Sarajevo, 1953, 151 - 162.
- Muhibbić, Mustapha Hilmi:** Volksthümliches über die alte Brücke in Mostar, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, 1, Wien, 1893, 510 - 512.

- Mušeta - Ašćerić, Vesna:** Hrešanski mramorovi, GIZMS, Arheologija, Nova serija, 33, Sarajevo, 1979, 223 - 229.
- Mutapčić, Snježana:** Pavlovac (nekropola stećaka), GIZMS, Arheologija, Nova serija, 37, Sarajevo, 1982, 167 - 177.
- Nedić, fra Martin:** Iz Sutiske u Bosni, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, 7, Zagreb, 1863, 321 - 324.
- Novaković, Stojan:** Pripovetka o Aleksandru Velikom u staroj srpskoj književnosti, Glasnik Srpskog učenog društva, 2. odelenje, 9, Beograd, 1878.
- Nušić, Branislav D.:** Kosovo, Beograd, 1986.²
- Palavestra, Vlajko:** Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima, GIZMS, Etnologija, Nova serija, 20 - 21, Sarajevo, 1966, 5 - 86.
- ***** Narodne pripovijetke i predanja u okolini Lištica, GIZMS, Etnologija, Nova serija, 24 - 25, Sarajevo, 1970, 337 - 362.
- Palavestra, Vlajko; Petrić, Mario:** Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi, Radovi (Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine), 24, Sarajevo, 1964, 139 - 180.
- Patsch, Karl:** Prilog topografiji i povjesti Županjca - Delminiuma, GIZMS, 16, Sarajevo, 1904, 307 - 365.
- ***** Archäologisch - epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien VII, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, 11, Wien, 1909, 104 - 183.
- Pederin, Ivan** (preveo i priredio): Njemački putopisi po Damaciji, Split, 1989.
- Petrić, Mario:** Porijeklo stanovništva, GIMZS, Etnologija, Nova serija, 15 - 16, Sarajevo, 1961, 31 - 90.
- ***** Porijeklo stanovništva, GIMZS, Etnologija, Nova serija, 17, Sarajevo, 1962, 11 - 26.
- Petrović, Jozo:** Lubanja (Calvarium) i dijelovi kostura bosanskoga velmože Batala, GIMZS, 35, Sarajevo, 1923, 177 - 181 (i tabla).
- ***** S arheologom kroz Travnik, Zagreb, 1931 (Posebni otisak iz VI. knjige "Narodne starine", 1 - 28).
- Petrović, Petar Z.:** Šumadinska Kolubara, Srpski etnografski zbornik, 59, Beograd, 1949, 1 - 275.
- Redžić, Azra:** Staromuslimansko groblje na Presjeci kod Ustikoline, Naše starine, 16 - 17, Sarajevo, 1984, 187 - 199.
- Rešetar, Milan:** Die serbokroatischen Kolonien Südtaliens, Wien, 1911.
- Scotti, Giacomo:** Zingaro, chi sei, Napoli, 1978.
- Sergejevskij, Dimitrije:** Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, GIZMS, Nova serija, 2, Sarajevo, 1947, 13 - 50.
- ***** Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, GIZMS, Nova serija, 3, Sarajevo, 1948₁, 167 - 187.
- ***** Putne bilješke sa Nevesinjskog Polja, GIMZS, Nova serija, 3, Sarajevo, 1948₂, 239 - 250.
- Stijević, Svetozar:** Onomastika istočnog dela metohijskog (Pečkog) Podgora, Onomatološki prilozi, 1, Beograd, 1979, 237 - 381.

- Stojanović, Mijat:** Slike iz života hrvatskoga naroda po Slavoniji i Srijemu, Zagreb, 1881.
- Stratimirović, Dorđe:** Predistorijsko groblje na Pasiglavu, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 15, Split, 1892, 119 - 121, 137 - 139.
- Šimčik, Ante:** Begovi Kopčici, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 29/1, Zagreb, 1933, 38- 59.
- Škobalj, Ante:** Obredne gomile, *Sveti Križ na Čiovu*, 1970.
- Tihonravov, Nikolaj:** Pamjatniki otrečenoj ruskoj literatury, 2, Moskva, 1863.
- Toma, Arhidakon** (priredio i preveo Vladimir Rismondo): *Kronika*, Split, 1977.
- Tomić, Svetozar:** Banjani, *Srpski etnografski zbornik*, 59, Beograd, 1949, 277 - 378.
- Trifković, pop Stjepo i Vladimir:** Sarajevska okolina, 1. Sarajevsko polje, *Srpski etnografski zbornik*, 11, Beograd, 1908, 1 - 309.
- Truhelka, Ćiro:** Starobosanski mramorovi, *GIZMS*, 3, Sarajevo, 1891, 368 - 387.
- *** **Grobница bosanskog tepčije Batala, obretna kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik),** *GIMZS*, 27, Sarajevo, 1915, 365 - 373.
- Vakarelski, Hristo:** Zu den megalithischen Einflüssen in der bulgarischen Volkskultur, *Ethnologia slavica*, 7, Bratislava, 1977, 117 - 129.
- Vego, Marko:** Ljubuški, Sarajevo, 1954.
- *** **Nadgrobní spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica,** *GIZMS, Arheologija, Nova serija*, 10, Sarajevo, 1955, 157 - 166.
- *** **Nadgrobní spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica (Nastavak),** *GIZMS, Arheologija, Nova serija*, 12, Sarajevo, 1957, 127 - 141.
- *** **Iskopavanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1955 godine na srednjevjekovnim lokalitetima,** *Starinar, Nova serija*, 7 - 8, Beograd, 1958, 336 - 337.
- *** **Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije,** Sarajevo, 1961.
- Vešović, R-J V.:** Pleme Vasojevići u vezi sa istorijom Crne Gore i plemenskim životom susjednih Brda, Sarajevo, 1935.
- Vidović, Drago:** Srednjevjekovni nadgrobní spomenici u okolini Zvornika, *Naše starine*, 3, Sarajevo, 1956, 221 - 238.
- Vuletić - Vukasović, Vid:** (Dopisi) U Korčuli dne 1. svibnja 1890., *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga društva*, 12, Zagreb, 1890, 101 - 107.
- *** **Bilješke o kulturi južnijeh Slavena osobito Srbalja, Dubrovnik,** 1897.
- Weigand, Georg:** Die Aromunen, 2, Leipzig, 1894.
- Wlislöcki, Heinrich:** Von wandernden Zigeunervölke, Hamburg, 1890.
- Zorić, Damir:** Etnografske bilješke sa istraživanja u okolici Gruda i Posušja, *Soglavci, Arhiv Etnološkoga zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Noviji rukopisi*, 3, 1982.
- Zovko, Ivan:** Narodne priče, *GIZMS*, 1/3, Sarajevo, 1889, 97 - 98.
- *** **Ursprungsgeschichten und andere Volksmeinungen, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina,** 1, Wien, 1893, 426 - 444.
- *** **Vjerovanja iz Herceg - Bosne, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena,** 6, Zagreb, 1901, 115 - 160, 292 - 311.

Žeravica, Lidija, Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva, GIZMS, Arheologija, Nova serija, 37, 1982, 179 - 205.

Živanović, Srboljub: Prilog daljem antropološkom proučavanju skeleta bosanskog velmože Batala, Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije, 1, Beograd, 1964, 151 - 153.

Podrijetlo slika:

- 1a, 1b, 2: M. Gavazzi, 1978₁, 245.
- 3: I. Čremošnik, 1952, 114, sl.3
- 4: L. Žeravica, 181, sl. 2.
- 5: Š. Bešlagić, 1982₁, 47, sl. 10.
- 6, 7, 8,: snimci autora.
9. Š. Bešlagić, 1987, 73, sl. 1.
10. Š. Bešlagić, 1982₁, 383, sl. 182.
11. V. Mušeta - Aščerić, 224.
12. L. Žeravica, 185, sl. 3.

ON THE CUSTOM OF BURIAL IN HOLLOWED - OUT TREE TRUNKS

*Summary**

The author has made a study of custom that survived until recently in the village of Korićani on Mount Vlačić near Travnik: the burial of the dead in coffins made from a tree trunk split down the center and hollowed out. It was abandoned some time after World War II, when tighter controls were imposed on the cutting of pine-trees. People in the region still remember the custom and there are also some older data. Milovan Gavazzi, who wrote about it, pointed out that this kind of burial was uncommon in the south Slavs; it was practiced in northern and central Europe from prehistoric times to the early Middle Ages, and, more recently, among the east Slavs, where it persisted until the early 20 th century.

The purpose of the study is to show, among other things, the extent and duration of the custom in Bosnia (and perhaps in neighboring regions) from the 14th century onwards. The material the author uses consists of accidental finds and archeological excavations. In the late 1930s a number of archeologists observed that there might be a connection between the custom in Korićani and medieval (and perhaps later) burials in stone coffins. These were often rounded on the outside, the lower part being hollowed out like a trough, sometimes with recesses for the head and shoulders. The lid may be flat or shaped like a roof with a longitudinal ridge. Most of the evidence of such burials has been found on sites near Travnik and Sarajevo but some of the finds come from an area extending from Jajce in the north-west and Zenica in the north to Konjic in the south and Foča in the south-east. No precise information exists as to how long stone coffins were used but archaeologists date the beginning of the custom to the time when Bosnian medieval tombstones called "stećci" (singular form "stećak") were erected, ie the 14th century. Although tombstones were not found on all the tombs containing stone coffins, this dating is borne out by coins and other objects found in them as well as by cases in which stećci were found on tombs containing a stone coffin (sarcophagus). The first such tomb, that of the feudal lord Batal, was found at Turbe near Travnik (Ćiro Truhelka, 1915).

The graveyard at Pavlovac near Sarajevo, in which the graves are marked by stećci and which was explored in 1980, provides ample evidence of a custom that was known earlier from individual finds: medieval burials in a hollowed-out trunk. Such burials must have been more numerous than the material evidence would permit us to assume given the decayed state of the remains of the wood. It was at Biskup near Konjic that two graves with stećci were discovered in the same graveyard: both contained hollowed-out coffins, one made of stone and the other of wood (Marko Vego, 1957). At Pavlovac near Sarajevo ten stone coffins (sarcophagi) and five wooden coffins (in addition to three presumed ones) have been found. The site was probably used as a burial ground from the middle of the 14 th until the middle of the 15 th century (Lidija Žeravica, 1982). Wooden sarcophagi have also been found near Kalinovik (no precise information exists as to the circumstances of the discovery), in two graveyards near Livno (individual burials among others), near Bugojno (one of them is probably a comparatively recent

* Sažetak pročitan na simpoziju *Kulturni izraz društvene solidarnosti*.

burial at the edge of a graveyard dating from 9 - 10 c) and several such burials (among others) by the church at Arnautovići near Visoko and one near the royal castle of Bobovac. The distinguished Bosnian museum expert Vejsil Ćurčić reports that Moslems in the area of Kalinovik until recently used coffins made from hollowed - out trunks. This was published by Dimitrije Sergejevski in 1948 and the finds of such coffins from this area date from 1952. It is interesting to note the find of a stone sarcophagus at the present - day Moslem graveyard at Alihodže near Travnik (Paola Korošec, 1952) and some analogous phenomena in other Moslem graveyards, all of which indicates that the tradition persisted long after the arrival of the Turks. It survived until most recently among the population of the village of Korićani near Travnik and seems to have been known in the not so distant past in some other villages on Mt Vlačić (Catholic population). There are indications that the tradition of burying the dead in stone coffins survived for a longer time among Catholics, at least in some regions. This can be concluded from oral evidence given by the villagers of Guča Gora near Travnik and from the find of such a coffin under a tombstone characteristic of the 17 th and 18 centuries (and later) in the graveyard in that village. In Guča Gora stone coffins had the same significance as wooden coffins. The village was reputed for its stone carvers at the turn of the century; there were quarries of soft stone in the vicinity, while forests were less abundant.

The villagers of Korićani and all those who speak about their customs call the hollowed-out coffin "korito" (a trough). The same name is used in Guča Gora for a stone coffin. According to the available information, the "korito" may have a symbolic meaning. This is shown by the following customs and phenomena:

- In several places stone troughs stand, or are known to have stood, at wells and cisterns. Judging by the inscriptions on them, or by their appearance and the carvings on them, they were made at the same time as the stećci. Šefik Bešliagić gives a detailed description of phenomenon in his account of the "korito" found at Hamzići (1987).

- Stećci, which are a block of stone, were frequently, it seems, subsequently hollowed out and placed near a body of water. This is confirmed by finds in many parts of Bosnia and Herzegovina and western Serbia. Parts of ancient sarcophagi were used unchanged for the same purpose (Dalmatia, Macedonia, Serbia).

- Interesting tombstones (stećci) resembling troughs have been found. They have a large hollow varying in depth at the upper end and have been found in graveyards among other stećci near Sarajevo, in eastern Bosnia and Herzegovina.

- In legends there are occasional references to troughs standing in certain places. There are also legends about definite stećci, which are called by the narrators "korito" (the area of Visoko) or petrified "korito" (south-western Slavonia, Croatia). In the latter case, the actual stećak was not trough-shaped (the shape was not checked in the case of the Visoko legend). In Bosnia and Serbia, the bottom parts of ancient sarcophagi are also called "korito" by the local population.

- Some places in which there are graveyards with stećci are called Korita.

The villagers of Korićani (and people from neighboring villages) say that the custom of burials in a "korito" originated in the distant past when "some animals" dug out the

bodies of the deceased and ate them. Only rarely is there a specific reference to the possibility of the animal being a bear. In Guča Gora near Travnik "an animal" was, as legend has it, the reason for burials in stone troughs. Identical legends about the origin of the placing of stećci on tombs are still alive not only in Bosnia but also in parts of Serbia and Montenegro. The custom began with the appearance of "an animal" ("a big animal"). According to a legend in central Bosnia, graves were opened by one-eyed people; in Herzegovina two stories have been recorded in which these perpetrators were "dogheads" ("psoglavci"). In Montenegro, a dogheads' graveyard with stećci is said to have existed; at Takovo in Serbia, such a graveyard is said to have belonged to "giants". One legend has it that these "giants" opened graves and dug out the dead.

Although there is evidence of new graves being protected by branches with thorns (rarely with rocks), stories about "an animal" which appeared in ancient times or even about dogheads or similar beings seem to indicate something else. We may quote here the description of the onslaught of the Mongols by the Split chronicler Archdeacon Thomas (13 th c.). At that time Mongols were said to break into graves. It was also believed that they might be the people about whom it was prophesied that they would appear before doomsday. Such "unclean", "pagan" peoples, among them Gog and Magog and the dogheads, were shut up behind a brass door somewhere in the north by Alexander of Macedonia (according to the medieval novel *The Alexandrides*). There are detailed descriptions of their perverse customs, including their reputed eating "unclean" and dead animals and human corpses in "*Slovo Metodija Patarskog*", which also contains the prophecy about their appearing before doomsday. The book spread through copying and though there are no manuscripts from Bosnia and the neighboring regions, stories about animals may be linked with its content.

The fear of animals breaking graves is mentioned in two older manuscripts as well. In 1613 the Jesuit Bartol Kašić, traveling in regions under Turkish rule, saw a graveyard near Valpovo in Slavonia (in a place where the village of Križevci was located at that time) in which the dead were buried very deep and the graves were covered with rocks or with a heavy tree trunk. Kašić mentions the danger of wolves or dogs. The Dominican monk Serafino Razzi visited in 1577 a group of Slavs, who had fled before the Turks and settled in the region of Vasto in Italy, where they stayed for a time. Razzi mentions their church and a graveyard with graves covered with large rocks protecting them from "greedy animals".

The depth of graves, mentioned by Bartol Kašić, is also mentioned by the villagers of Korićani. They say that the soil there does not permit deep digging, which makes it necessary to use the "korito". The information about most of the finds of hollowed - out wooden coffins at Pavlovac near Sarajevo speaks of deeper graves than is the case in stone sarcophagi, but even in the former some shallower graves have been found (e. g. also near Bugojno). Nevertheless, the available data seem to indicate that despoliation of graves, real or imaginary, was an important consideration in the Middle Ages. The villagers of Korićani also point out the impotence of the greater durability of the coffins made from a tree trunk. If durability is measured in hundreds of years, archeological excavations do not confirm it, but that is irrelevant here. Stone coffins are certainly more durable than wooden ones. Stećci too are supposed to be durable than wooden ones.

Stećci too are supposed to be durable monuments, although their life is limited due to natural factors and frequent human intervention. Both stećci and coffins were intended to protect the grave not only immediately after the burial but permanently. Protection from despoliation by people may also have been the reason for their use, but how well they served this purpose is another matter. Tombstones were so conspicuous that they could only attract persons intent on despoiling tombs.

The wish to have durable monuments is a characteristic of magalithic civilizations. These phenomena in the South Slavs, including some burial customs in Bosnia, have been studied by the well-known ethnologist Milovan Gavazzi. But in addition to traditional cultural influences, the way in which tombs and coffins were designed was also influenced by the high European civilization: this can be observed in carved inscriptions and ornaments on tombstones, stone coffins (known in western Europe a few centuries earlier) and at least one of the forms of stećci, ie those resembling a sarcophagus. The meaning of the term "sarcophagus" must have been known among educated people in the Middle Ages. Both stone coffins and wooden hollowed-out coffins are sarchophagi; heavy wooden chests looking like real sarcophagi (ie with a roof - shaped lid) were found on two sites. One was excavated at Pavlovac near Sarajevo; another was found a few years earlier in front of the chapel next to the royal castle of Bobovac (Pavao Anđelić, 1973).

The "korito" is also mentioned in a special role in Glagolitic and Macedonian - Bulgarian manuscripts recording the apocryphal story of the deeds of the Apostles Andrew and Matthew in the town of cannibals. When people have to be killed or when their bodies are cut up, it says, they are led or carried towards a trough. In the Greek original and some Slav manuscripts, the trough is not mentioned in that place. The reference is to an oven (Biserka Grabar).

The custom of burial in a "trough" may be related to the notion of doomsday as well as to "uncleanliness" in terms of food and even debauchery (attributed to peoples who will come before that day). We have shown that it was most probably practiced in some form from the Middle Ages until recently and have analyzed some of its meanings. We have not studied the more distant origin of burial in coffins made from a hollowed - out tree trunk in Bosnia; in archeological finds of this kind there is an interruption of several centuries, the earlier finds dating from the migration of peoples. It would be interesting to compare the custom as practiced in this country with similar practices in Russians, White Russians and Ukrainians when there is enough detailed information about it.

This comparative and analytical study is being published in Croatian with a summary in English and the list of works used as sources, ie ethnologic and other material and writings. The sources relating to "Crkva bosanska" were used only when this was indispensable. We have not presented any opinions or discussed them, bringing only the facts and letting them speak for themselves. It should be said, however, that anthropological interpretations and analyses would be very useful, including a definitive interpretation of the skeleton of the feudal lord Batal found in a stone coffin in a very conspicuous tomb (Turbe near Travnik). Some descriptions exist, but it has not been ascertained whether the person could have been an important statesman (Jozo Petrović, 1923; Srboljub Živanović).